Zaans ERFGOED

Nr. 90 najaar 2024 | € 6,75

Veerbrug bron van conflicten

Keg voorloper in verpakken

Olie Verkade voor Britse vuurtorens

Colofon
Zaans Erfgoed is een initiatief van Vereniging Zaans Erfgoed en verschijnt vier keer per jaar.
Uitgever Stichting Uitgeverij Zaans Erfgoed.
Bestuur Leonore Olde-Verburg, Peter Tange, Roel Woudt, Winnie de Wit.
Redactie Arjen van Ginkel, Lean van 't Hooft, Wim de Jong (fotografie), Giljam Klijn, Jos Lap (eindredactie), Rob Lengers, Leonore Olde-Verburg, Toon Olij, Frits Poiesz (voorzitter), Wietske van Soest (beeldredactie).
Aan dit nummer werkten verder mee Willem Esman, Jur Kingma, Piet Kleij, Ton de Lange, Bert Niesen, Jan van der Male, Herman Olde, Peter Roggeveen, Team museale zaken Zaans Museum, Louise van Zetten, Hans Zwart.
Vormgeving Rolf Kliffen.
Druk Huig Haverlag Printing.
Redactiesecretariaat Frits Poiesz, redactie@zaanserfgoed.nl
Abonnementen en ledenadministratie ledenadministratie@zaanserfgoed.nl

Zaans Erfgoed belicht alle mogelijke aspecten van erfgoed en geschiedenis, van archeologie tot industrie, van cultuur tot landschap en alles daartussen. Abonneren kan door lid te worden van Vereniging Zaans Erfgoed voor € 22,50 per jaar met een mail naar ledenadministratie@zaanserfgoed.nl of via de knop lid worden op onze website zaanserfgoed.nl

Omslag Uitsnede van een reclameaffiche voor 'Keg's thee', ca. 1913. De nautisch gekleede heer en dame stellen mogelijk Cornelis Keg jr. en zijn eega voor.
GAZ 63_00225

Het copyright van de artikelen in dit blad berust bij de auteurs. Overname in welke vorm dan ook kan alleen met schriftelijke toestemming van de uitgever. Wij doen ons best de rechten op illustraties te eerbiedigen. Wie desondanks meent rechten te kunnen doen gelden wende zich tot de uitgever.

albert keijzer zaandam

COLUMN

CHRISTINE RAVENHORST

De beleving van industriecultuur

Christine Ravenhorst.
WIETSKE VAN SOEST

Hoe kun je bezoekers van een festival 'industriecultuur' laten beleven? Kun je daarbij – net als bij het beleefbaar maken van verhalen en geschiedenis – kunst- en cultuur als middel inzetten? Met deze uitdagende vragen houd ik mij als leider van het IFIKZ MaakMee Festival Zaanse Industrie bezig.
Mijn fascinatie voor de combinatie erfgoed en cultuur begon toen ik in de Beemster als projectleider betrokken raakte bij het ontwikkelen van een religieus erfgoedproject. In een muziektheaterroute werd de geschiedenis van vier kerken én het dorp spelenderwijs en op verrassend actuele wijze ten tonele gevoerd. Nog maanden later vertelden Beemsterlingen hoe geraakt ze waren door de verhalen.
Daarna heb ik op verschillende manieren via kunst en cultuur erfgoed en verhalen beleefbaar gemaakt.
In het kader van 75 jaar Vrijheid werden verhalen over de Tweede Wereldoorlog tot theatermonologen verwerkt. In Brabant begeleidde ik een festivalprogramma rond het militair erfgoed van de Zuiderwaterlinie.
Terug naar de beleefbaarheid van industriecultuur. Mijn opdrachtgever Stichting Zaanse Industriecultuur meent dat de bijzondere geschiedenis van de eeuwenoude Zaanse bedrijvigheid en alles wat daarmee samenhangt de kern van de identiteit van de Zaantreek is. Ze geeft haar bewoners een gevoel van trots op stad en regio. De nauwe relatie tussen industrie en stad wil de stichting voor iedereen begrijpelijk maken en het belangrijkste middel daarvoor is het jaarlijks terugkerende IFIKZ-festival. Verhalen over de industrie brengen we dicht bij de deelnemers via verschillende programmavormen als theater en film. We werken daarbij graag samen met andere erfgoed- en culturele instellingen. Ook laten we ons inspireren door thema's als ondernemerschap en wonen en werken bij de Zaanse industrie.
Om de maakindustrie – het proces van ontwerpen, creëren en zichtbaar maken – te laten ervaren hebben we meerdere maak- en doe-programma's bedacht. Met familieprogramma's en jongerenprojecten maken we het festival voor kinderen en jongeren aantrekkelijk.
Van 26 oktober t/m 1 november vindt het IFIKZ MaakMee Festival weer plaats. De editie 2024 staat in het teken van vijftig jaar Zaanstad. We nemen het publiek mee naar de Zaandamse wijk Poelenburg waar de eerste arbeidsmigranten kwamen wonen. Met film, theater, muziek en gastvrijheid komen de verhalen van deze pioniers tot leven. We gaan naar Kogerveld voor een theater- en verhalenroute op de plek waar bedrijven plaatsmaken voor een nieuwe woonwijk. Bij Maakgemeenschap De Hoop in de Achtersluispolder, Broedplaats Hellema aan de Oostzijde en bij De Fabriek aan de Zaan kun je van alles zelf ontwerpen, proeven en maken. Met een bedrijfsbezoek bij OFI (Cacao De Zaan), de Verkade-Experience in het Zaans Museum en een reep-maak-workshop ontbreekt ook chocolade niet op het festival. Bij De Fabriek laten we tot slot in een film vijftig jaar Zaanse industrie de revue passeren, met beelden uit het Gemeentearchief Zaanstad. ●

– Christine Ravenhorst is projectleider IFIKZ.

INHOUD

4 **De Veerbrug** tussen Krommenie en Wormerveer is meer dan een eeuw lang een bron van conflict geweest, vertelt Willem Esman.

9 Zaanstad droomde van **Het Eiland** als toplocatie in de Randstad. Peter Roggeveen verhaalt hoe gif een streep door de plannen haalde.

10 Producten als rijst, erwten, koffie en thee werden in de eerste winkels verkocht vanuit grote bakken. Hans Zwart beschrijft hoe de Zaandamse **firma C. KEG** levensmiddelen om hygiënische redenen ging verpakken.

14 Uit onderzoek van Louise van Zetten blijkt dat veel Joden na de oorlog niet of nauwelijks en veel te traag werden gecompenseerd voor hun **onteigende vastgoed**.

18 Het **inkleuren van oude prentbriefkaarten** is volgens critici 'nep', het thema van de Maand van de Geschiedenis 2024. Wietske van Soest vond Zaanse voorbeelden.

20 **Zuiddijk 74** in Zaandam wordt vervangen door nieuwbouw. Jan van der Male duikt in de rijke geschiedenis van dit pand dat 148 jaar geleden werd gebouwd voor familie Van de Stadt.

23 Lean van 't Hooft herdenkt Wormerveerder **Jan Piet Bloem**, meer dan veertig jaar een zeer bevlogen erfgoedbeheerder.

24 Gemeentearcheoloog Piet Kleij beschrijft enthousiast de vondsten rond de **Romeinse wachttoren** die in Krommenie heeft gestaan.

27 Olieslager Claes Arisz. Caescooper hield een dagboek bij. Van dit boeiende **Nootysye boeck** heeft het Gemeentearchief Zaanstad een makkelijk leesbare transcriptie.

28 De Argand-lamp, die gebruik maakte van gezuiverde olie, bracht een **lichtrevolutie** te weeg. Ericus Verkade zag brood in deze patentolie en leverde het spul aan Engelse vuurtorens, ontdekte Jur Kingma.

32 Het team museale zaken bespreekt in haar bijdrage **Ode aan Nederland**, een tentoonstelling over streekdrachten in het Zaans Museum.

34 Een halve eeuw geleden werden de wijken **Westerkoog** en **Plan Kalf** gebouwd. Westerkoog mocht er van Zaandam niet komen en in het eerste plan voor Plan Kalf wilde geen Zaandammer wonen, vond Giljam Klijn uit.

En verder

38 **BOEKEN, ETC…**
Met boeken over het Oer-IJ en de Zaandamse modellen van kunstschilder Breitner.

40 **ERFGOEDNIEUWS**
Met het einde van de Beatrixflat en een symposium over de Zaanse identiteit.

46 **ERFGOEDMAKERS**
Ton de Lange praat met Willem Hos over het bouwen van houten boten.

TEKST WILLEM ESMAN

Veerbrug al vaak bron van overlast en conflicten

Oeververbinding kent roerige geschiedenis

De brug over de Nauernasche Vaart tussen Padlaan in Krommenie en Kerkstraat in Wormerveer was in december 2023 afgesloten voor alle verkeer vanwege noodzakelijk onderhoud. Dit leidde tot veel overlast en gemopper. Deze ergernis was echter niets vergeleken met de commotie die de brug in vroeger tijden wist op te roepen: oproer, complete afsluiting en dreiging met opheffen.

De genoemde brug wordt door de gemeente Zaanstad in haar voorlichting en mededelingen steevast de Vaartbrug genoemd. Vooral oudere Krommenieërs maar ook Google Maps noemen de brug echter de Veerbrug. De verkeersbruggen verderop over de Provincialeweg bestempelt de provincie Noord-Holland in haar nieuwsuitingen tot de Brug Krommenie. Anderen noemen deze uit twee bruggen bestaande oeververbinding weer de Vaartbrug, brug N203 of Provincialewegbrug.

Eerste brug

De naam Veerbrug stamt uiteraard uit de geschiedenis van de eerste brug die het veer over de Nauernasche Vaart verving. In 1849 besloot de gemeente Krommenie een met de hand te bedienen houten brug te bouwen, een veer was immers niet meer van de tijd.
In 1850 werd deze feestelijk geopend, de totale uitgaven inclusief aanpassing van de Padlaan werden begroot op *f* 23.674,86. Toenmalig veergeldpachter Pauw was bereid om de veerpacht om te zetten in brug- en weggeld.
Naderhand is deze houten constructie nog enkele malen gerenoveerd. Later, in 1910, werd hij vervangen door een ijzeren exemplaar, maar het bleef een draaibrug.
Deze draaibrug had de gemeente Krommenie destijds veel geld gekost. Een deel van de financiering – *f* 15.000 – moest zelfs worden geleend. Daarom besloot de gemeente bij ingebruikneming ervan de lucratieve veergelden om te zetten naar tolgelden.
Van de oeververbinding werd intensief gebruik gemaakt; het was in die tijd de enige verbinding tussen Krommenie en Wormerveer. De Provincialeweg kwam pas in 1932 ter sprake.

De eerste houten Veerbrug in 1896. HGC 004-00595

De tweede ijzeren Veerbrug, ca. 1910. Op de achtergrond de linoleumfabriek. HGC 030-05257

Vele forenzen maakten gebruik van de brug op weg naar de linoleumfabriek, de blikfabriek of de fabrieken van Wessanen aan de Wormerveerse kant. Omdat ze de brug enkele malen per dag over moesten, was de tolheffing een doorn in het oog van de veel passanten, die iedere keer een greep in hun portemonnee moesten doen.

Toloproer

Arend de Boer, de laatste tolgaarder en brugbediende, was behoorlijk fanatiek in het innen van de tol. Er reed weleens een auto door zonder te betalen. De Boer sprong dan op de treeplank en bonkte net zo lang op het autoraam tot de automobilist besloot alsnog te betalen.
De grote ergernis over de tolheffing leidde tot de zogenoemde toloorlog in 1928 toen groepen automobilisten zich regelmatig opstelden rondom de brug om het verkeer te belemmeren. Dit gebeurde ook bij overige tolplaatsen in de Zaanstreek, want de Veerbrug vormde geen uitzondering.
Een automobilist die de brug passeerde in 1928, beschreef zijn frustratie op een ansichtkaart aan de burgemeester van Krommenie. Hij noemde ‘de tollenkwaal… schandalig, nep, brandschatting, afzetterij, middeleeuwsch, enfin in ’t kort, zonder ordinair te worden, woordenboek niet toereikend’.
In 1930 leidde de maatschappelijke onvrede tot het toloproer dat de bevolking in rep en roer bracht. Wegens aanhoudende protesten besloot de gemeenteraad van Krommenie uiteindelijk om de tol te beëindigen op 26 juni 1930. De bevolking en gebruikers reageerden volgens dagblad De Zaanlander van die dag enthousiast op ‘deze plechtige begrafenis van de tol’.
Aan beide zijden van de brug verzamelde zich een grote groep enthousiaste kijklustigen. De file automobilisten, motorrijders en fietsers groeide na de bekendmaking van de Zaanse Vereniging voor Vreemdelingenverkeer (VVV), die het feest had geïnitieerd. Vertegenwoordigers van nationale wielrijdersbonden waren aanwezig toen de voorzitter van de VVV een korte grafrede uitsprak, waarna honderd ballonnen werden losgelaten. Daarna volgde een zegetocht door het dorp tussen een haag van toeschouwers.

‘Belegering’ van de Veerbrug wegens de tolheffing, 15 september 1928. GAZ 87_00817, HENK ZWART © ERVEN ZWART

Oorkonde van ‘dankbare weggebruikers’ wegens de tolopheffing. GAZ 12_00751

Sloop

Enkele jaren later, in 1934, was het weer hommeles. Er speelden in feite twee zaken. Allereerst zorgden tolgeldinkomsten ervoor dat de brug zichzelf kon bedruipen. Nu de tol was opgeheven moesten het onderhoud en de bediening betaald worden uit de algemene middelen. Vervolgens waren er plannen voor de aanleg van de Provinciale- weg, waar een tweede brug over de Nauernasche Vaart in voorzien was.

De gemeente Krommenie had op de begroting een post uitgetrokken van f 70.000 ter verbetering van de Veerbrug. Deze kon niet op goedkeuring van Gedeputeerde Staten van de provincie Noord-Holland rekenen, omdat die plannen had liggen voor de aanleg van de provinciale weg Hembrug-Limmen waarin ze een nieuwe brug over de Nauernasche Vaart hadden ontworpen. Deze zou zo'n vijfhonderd meter ten zuiden van de Veerbrug en iets ten noorden van de bestaande spoorbrug komen.
De Provinciale Staten waren van mening dat er op zo'n korte afstand geen drie belemmeringen voor het scheepverkeer konden worden geduld. Bij het in gebruik nemen van de nieuwe brug moest de oude Veerbrug, die in de ogen van de provincie slechts van secundair belang was, verdwijnen.
In allerijl verenigden diverse plaatselijke middenstands-verenigingen en de Zaanse VVV zich in het actiecomité ter behoud van de Veerbrug. Naar aanleiding hiervan deed het gemeentebestuur van Krommenie, als eigenaar van de brug, nog een poging de opheffing te voorkomen. Gedeputeerde Staten bleven echter bij hun mening: handhaving van de brug zou niet worden gedoogd.
De Veerbrug kwam in diverse vergaderingen van de gemeenteraad aan de orde, waarbij B en W uiteindelijk het voorstel tot sloop van de brug bij de raad indienden. Naar antwoord op de vraag of de gemeenteraad het plan voor een nieuwe brug bij de Provincialeweg gebruikte om definitief van de oude, onderhoudsgevoelige Veerbrug af te raken bleef het gissen.
Het actiecomité liet zich hiermee niet afschepen en uitte zijn ongenoegen onder meer in De Zaanlander van 9 mei 1934 waarin het het 'Voorstel tot afbraak der Veerbrug een groote vergissing noemde: Niettegenstaande de verbinding over den Provinciale weg blijken toch wekelijks circa 20.000 fietsers, 2600 auto's, 300 motorrijders en 5000 voetgangers de Veerbrug een onontbeerlijk verkeersmiddel te achten…'
De Veerbrug had zich inderdaad ontwikkeld tot een belangrijke economische verkeersader. Als deze aantallen zich ook over de toen nog tweebaans en onverlichte Provincialeweg, aangelegd voor snelverkeer, zouden moeten begeven kon dit tot gevaarlijke verkeerssituaties leiden.

Grafstemming

Alle acties ten spijt werd de Veerbrug daadwerkelijk afgesloten voor alle verkeer op oudejaarsnacht 1934, klokslag twaalf uur. Toenmalig burgemeester Klerk en de directeur van gemeentewerken Van Walbeek zagen toe hoe de brug aan beide zijden gebarricadeerd werd door middel van zware rood-wit geschilderde ijzeren balken. Vervolgens draaide de brugwachter de brug met zijn slinger open.
Zoals De Zaanlander van 2 januari 1935 treffend verwoordde 'werd de gemeente Krommenie van de directe communicatie afgesloten en iederen draai aan de bruggeslinger bracht haar steeds verder tot het isolement waaraan zij thans vrijwillig is overgegeven'.

De opgekomen boze menigte kon alleen maar in grafstemming toekijken. Velen hadden nog net even de tocht naar de buurgemeente gemaakt. Een tocht die ze in enkele stappen deden, zou vanaf nu zeker vijftien minuten gaan duren. Iedereen die nog geen vijf jaar geleden succesvol betoogde tegen de tolheffing, protesteerde nu vergeefs tegen de sluiting van de brug.
De autobusondernemingen M.E.A. (Maatschappij tot het Exploiteren van Autobusdiensten) en Zaanland, die de geregelde dienst Zaandam-Krommenie onderhielden, werden ernstig gedupeerd omdat ze de route via de bebouwde kom niet meer konden rijden. Ook de linoleumfabriek sloot zich aan bij de protesten, want bij brand kon de fabrieksspuit niet op tijd aan de overkant komen.
De enige die misschien profiteerde van de malaise, was de brugwachter. Hij raakte door de sluiting weliswaar zijn betrekking kwijt, maar hij kreeg toestemming om een veerdienst met een motordekschuit ter plaatse te openen. Hiervan werd gretig gebruik gemaakt door de vele arbeiders uit de fabrieken van Krommenie, die twee cent betaalden voor de overtocht.

Slecht bij kas

Wat voortdurend op de achtergrond speelde, was het ongenoegen van de gemeenteraad van Krommenie om de Veerbrug, die zich op grondgebied van Krommenie bevond, met eigen middelen te onderhouden en te bedienen.
De raad probeerde druk op Wormerveer uit te oefenen in de hoop dat zij mee gingen betalen aan de onkosten van de brug. Duizenden Wormerveerders maakten er immers gebruik van.
Door sluiting van de brug hoopte de raad van Krommenie dat Wormerveer genegen was bij te springen. Wormerveer beweerde echter slecht bij kas te zitten en weigerde mee te betalen. Beide gemeenteraden zagen wel in dat deze toestand onhoudbaar was.
Tijdens de kerstdagen voor de sluiting hadden de sociaal-democratische wethouders Blanken (Krommenie) en Klokman (Wormerveer) de zaak bekeken, samen met hun liberale collega's Labberté en Keyzer. Het besproken plan beoogde de handhaving van de oude financiële regeling dat de brug voor gezamenlijke rekening zou komen. Beide partijen wilden met een bedrag van f 1.500 tot maximaal *f* 2.000 aan onderhouds- en bedieningskosten verder ongerief voorkomen. Als over een jaar de Provincialeweg eenmaal in gebruik was genomen, kon beter nagegaan worden of de brug gemist kon worden.
De sluiting was met deze tijdelijke oplossing nog niet volledig van de baan. Als gevolg van het bereiken van de gewenste overeenkomst tussen beide gemeentebesturen werd vrijdagochtend 11 januari 1935 om elf uur de brug weer opengesteld, echter alleen voor verkeer tot 2.000 kilo. Hierdoor werd de busmaatschappijen - de kleinste bus woog al meer dan drie ton - en het vrachtverkeer de toegang ontzegd. Hoewel hun door Provinciale Staten contractueel opgelegde concessie de busmaatschappijen verplichtte

Burgemeester Provily opent de nieuwe ophaalbrug per politieautoluidspreker, december 1954. HGC 037-06674

Wegens werkzaamheden is een noodbrug voor fietsers aangelegd, 7 april 1998.
GAZ 28_03775 HENK VAN DE LEUR NHD KRANTENCOLLECTIE

Zicht vanuit het brugwachtershuisje, 20 augustus 1992.
GAZ 28_03963 RONALD GOEDHEER NHD KRANTENCOLLECTIE

gebruik te maken van de Veerbrug, werd hun notabene door dezelfde opdrachtgever de toegang alsnog geweigerd na verandering van de concessie.

Onttrekking aan openbaar verkeer

Eind 1936 kwam de gezamenlijke exploitatie van de brug opnieuw in het geding. Wormerveer beweerde geen financiële ruimte op de begroting van 1937 te kunnen vinden. B en W van Krommenie reageerden getergd en intimideerden Wormerveer wederom 'met onttrekking aan het openbaar verkeer' van de brug.
Ook deze impasse werd overwonnen door gezamenlijk overleg, maar herhaalde zich weer eind 1938 toen Wormerveer de bijdrage aan onderhoud en bediening weer niet op de begroting zette van 1939. Uiteindelijk ging Wormerveer overstag en droeg de gemeente *f* 2.000 bij in de kosten.

Te smal

De kosten van onderhoud bleven een grote rol spelen in het bestaan van de brug. In 1948 was de staat ervan dermate dramatisch dat hij zelfs geruime tijd gesloten moest worden. Bovendien bleek de brug al jaren te smal voor het toegenomen autoverkeer, waardoor de verkeerssituatie te gevaarlijk werd bevonden. De kosten voor reparatie werden geschat op *f* 3.000.
Dit waren voor de gemeenteraad voldoende redenen om in 1953 voorbereidingen te treffen voor een compleet nieuwe brug. De uit te voeren werkzaamheden omvatten ook verbeteringen aan de kademuur aan weerszijden van de brug en aanbrengen van een nieuwe bestrating.
De draaibrug werd vervangen door een moderne ophaalbrug met een rijbreedte van zes meter en trottoirs van 1,35 meter. De totale breedte van 8,70 meter van de nieuwe brug was toen weliswaar een enorme vooruitgang, maar wordt naar de normen van 2024 weer als veel te smal ervaren. De totale kosten werden geraamd op f 818.000; de exploitatiekosten kwamen voor twee derde bij Krommenie en voor een derde bij Wormerveer.

De opening van de nieuwe brug in december 1954 bracht eindelijk opluchting bij de inwoners en de grote industrie. De vrachtwagens van expeditie Knap, Verblifa en de 'Lum' konden weer zonder omwegen direct naar hun laad- en losplaatsen rijden onder toeziend oog van brugwachter K. Boekelaar en assistent K. Kuiper.

Technische opknapbeurt

De sluiting van de brug in december 2023 was er een zonder strijd tussen gemeenten. Een opknapbeurt op technisch gebied was dringend nodig. Het besturingsmechanisme en andere technische installaties werden bij de onderhoudsbeurt vervangen. De opvallendste vernieuwingen waren het draaipunt van de brug en de leuningen met verticale spijlen. Misschien jammer, om nostalgische redenen, dat het bedienhuisje werd verwijderd. Ondanks deze aanpassingen, waardoor de brug ongetwijfeld weer jaren voort kan, blijft het anno 2024 een flessenhals door de vermenging van fiets- en gemotoriseerd verkeer. ●

– *Willem Esman is redacteur van de* Krommenieër Kroniek, *de periodiek van het Historisch Genootschap Crommenie.*

BRONNEN

- *De Krommenieër* 1953, 1955.
- Gemeentearchief Zaanstad, OA-0036, 1842-1952.
- *Krommenieër Kroniek* 14: 'De Veerbrug'; 51: 'Is het nu Veerbrug of Vaartbrug?', 52: 'Wormerveer aan de Nauernasche Vaart', 79: 'Van heen en weer naar op en neer'.
- *Noordhollands Dagblad*, 18-1-2021.
- *De Volkskrant*, 7-8-1933; 11-5-1934.
- *De Zaanlander*, 12-5-1928; 27-6-1930; 28-6-1930; 9-5-1934; 2-1-1935; 18-1-1935; 14-12-1936.
- Zaanstad.nl/projecten: Vaartbrug.
- *Zaans Volksblad*, 8-12-1938.

ADVERTENTIES

NIEUWENHUIJS & PEETOOM
20★22

PAKHUIZEN MOLENS WOONHUIZEN

Zuiderhoofdstraat 76 | 1561 AP Krommenie | 06 20 295 047 | www.nieuwenhuijs-peetoom.nl

HuigHaverlag.nl

De techniek van de toekomst, dankzij de ambitie van nu

Zaans vakmanschap sinds 1902 HuigHaverlag is een vooruitstrevende drukkerij, altijd al geweest. Neem onze ambitieuze ICT-afdeling. Hier vind je professionals die weten dat publishing meer is dan inkt op papier. Resultaat: innovaties op maat – oplossingen die het proces beter, sneller en goedkoper maken. De basis onder al onze activiteiten is onze Zaanse herkomst. Niet ingewikkeld doen, maar aan de slag gaan en altijd vooruit willen, dat kenmerkt onze aanpak. Meer weten over ons vakmanschap of onze ambities? Kijk op HuigHaverlag.nl of maak een afspraak, via (075) 612 73 73.

HUIGHAVERLAG
PRINTING

Timmerfabriek Visser

TRAPPEN, DEUREN, RAMEN EN KOZIJNEN, LIJSTWERK, HOUTCONSTRUCTIES, BETIMMERINGEN EN RESTAURATIEWERK

Noorder IJ- en Zeeweg 8, 1505 HG Zaandam
T 075-6177984, F 075-6162819
info@timmerfabriekvisser.nl
www.timmerfabriekvisser.nl

Visser Hraam

50 JAAR ZAANSTAD

TEKST PETER ROGGEVEEN

De nieuwe woonwijk op het oude Ponteiland. GAZ DAGBLAD ZAANSTREEK 1996
NHD KRANTENCOLLECTIE

Eiland moest toplocatie Randstad worden

Zelden zal een gemeente zich zo vergist hebben in een project als Zaanstad. Het leek zo mooi: wat vervuilde grond opruimen en Het Eiland in de Voorzaan omtoveren tot een woonparadijs, een nieuwe toplocatie in de Randstad.
Dat Het Eiland in de Voorzaan van bedrijventerrein kon veranderen in een woonwijk is te danken aan de bouw van de Den Uylbrug. In november 1987 werd bekend dat op de brug 9 miljoen gulden kon worden bespaard als PontMeyer zou vertrekken van Het Eiland. Dan hoefden geen zeeschepen voor de houthandel meer door de brug en kon worden volstaan met een klep van 17 in plaats van 36 meter.
Begin 1989 werd 'waterstad aan de Zaan' gelanceerd, ontworpen door het bureau ir. Teun Koolhaas Associates. Het plan omvatte 400 luxewoningen, appartementen en 160 woningwetwoningen.
Eind 1990 bleek – tot ieders schrik – dat het opruimen van het gif op Het Eiland waarvoor 500.000 gulden was gereserveerd veel duurder zou uitvallen: 17 tot 23 miljoen gulden. Projectontwikkelaar Eurowoningen trok zich ijlings terug.

In april 1992 begon de bodemsanering. De afgegraven grond werd vervangen door zand en op het hele terrein kwam nog eens een leeflaag van een meter. Kosten 24 miljoen gulden.
Ondertussen stond Zaanstad voor de opgave een nieuw bouwplan voor Het Eiland te maken. In juni 1993 stemde de gemeenteraad in met een ontwerp van landschapsarchitect en stedenbouwkundige Alle Hosper voor het inmiddels schone, maar peperdure Eiland. Het plan van Hosper was in 1992 gekozen uit drie ingebrachte totaalvisies.
Hosper kreeg de stedenbouwkundige supervisie over de bouw en coördineerde het werk van de verschillende architectenbureaus die delen van de woonwijk ontwierpen.
Op 13 april 1994 werd de eerste paal geslagen en in juni 1995 maakten de eerste bewoners hun entree. Eind 1997 was Het Eiland door projectontwikkelaar Peterswerf (een combinatie van Bouwfonds Woningbouw en Volker Stevin) en de woningcorporaties Saenwonen en Patrimonium voltooid met 527 pier- en splitlevel kadewoningen, watervilla's en appartementen. ●

TEKST HANS ZWART

Firma Keg pionier in verpakken van levensmiddelen

Open bakken met voedsel in winkels ‘onhygiënisch’

Het is nog maar een ruime eeuw geleden dat houdbare voedingsmiddelen in winkels werden afgewogen en in puntzakken aan de klant werden meegegeven. De Zaandamse Firma C. Keg was de eerste die om hygiënische reden levensmiddelen ging verpakken.

‹ **Het fraai versierde ‘Wapen van Friesland’ (toen Hoogendijk 10, Zaandam), het woon-/winkelpand annex hoofdkantoor van de firma C. Keg.** GAZ 84_00160

Kijkje in de moderne, hygiënisch opererende pakkerij. GAZ PA-0292

Overigens waren kruideniers en grossiers zoals Keg in die tijd nog een betrekkelijk nieuw fenomeen. De periode voorafgaand aan de komst van de winkels – vanaf de Franse tijd tot ongeveer 1850 – was wat de Zaanstreek betreft een dieptepunt in de economische ontwikkeling. Er was een grote werkloosheid en armoede. Het aantal inwoners was afgenomen.
Maar dan komen er grote veranderingen: de Nederlandse staatsschuld verminderde tussen 1850 en 1870 en allerlei heffingen en accijnzen werden afgeschaft. Daardoor ontstaat een geleidelijke welvaartsstijging met een koopkrachtige middenstand. Die middenstand omvat dan de eerste winkeliers, kantoorpersoneel, het lager leidinggevende personeel en een groeiend aantal geschoolde arbeiders.
Die middenstand gaat nu allerlei goederen kopen bij de kruideniers. Daarvoor kochten zij op de plaatselijke markten en bij de vele kramers en venters die met hun goederen langs de huizen trokken. Maar dat verandert door de opkomst van industrieel vervaardigde producten.

Vaste marges

De fabrikanten berekenden vaste prijzen met een vaste marge voor de winkeliers; het gevolg was dat de plaatselijke markten en venters waar een klant eerst nog over de prijs kon onderhandelen, werden uitgeschakeld. En de winkel van de kruidenier was altijd open en de markten waren er niet altijd.
Door die veranderde weg van producent naar consument kwam er een behoefte aan een tussenhandelaar om de winkeliers te bevoorraden; er kwamen plaatselijke en landelijke grossiers. Die laatsten importeerden vaak ook buitenlandse producten.
Eind negentiende eeuw ontstond het groot winkelbedrijf, zoals de filiaalketen van het kruideniersbedrijf. Deze bedrijven beginnen ook zelf producten te produceren en te verpakken, aanvankelijk vooral voedingsmiddelen die slechts eenvoudige bewerkingen vergden, zoals koffie branden en thee mengen. Want om een klantenkring op te bouwen gebruiken veel kruideniers hun eigen thee- en koffiemelanges. Zoals bijvoorbeeld Albert Heijn. Op haar theezakjes staat ‘Theepakker sinds 1887’.
In de Zaanstreek richt Cornelis Keg in 1832 een handel in koffie, thee en koloniale waren op. Later werd dit C. Keg’s Groothandel nv. Deze had een koffiebranderij en een verpakkingsbedrijf en was zowel groothandel als detaillist. Ze had filialen in Amsterdam, Utrecht, Den Haag en Alkmaar en door het hele land grossiers als verkoopagenten. Keg verkocht onder eigen merknaam verpakte levensmiddelen en exporteerde die vanaf eind negentiende eeuw naar het vroegere Nederlands-Indië.

› **Een greep uit Kegs voorverpakte thee- en koffiemelanges.** GAZ PA-0292

Het aantal verpakte levensmiddelen in de kruideniers-winkels begon wel toe te nemen, maar blijkbaar toch langzaam, want Keg gaf eind 1923 een boekje uit waarin zij propaganda maakte voor verpakte levensmiddelen. Het werd verspreid onder grossiers, winkeliers en verenigingen van huisvrouwen.

Open bakken

Keg benadrukt in dit boekje de voordelen van de verpakte levensmiddelen en geeft voorbeelden van de onhygiënische situatie met het gebruik van de open bakken bij de kruideniers, opwaaiend stof met bacteriën en straatvuil, rokende en hoestende klanten en personeel; alles kan in die bakken terechtkomen. Klanten of personeel dat op de bakken gaat zitten of personeel dat de bakken als trapje gebruikt om iets van een hoge plank te pakken.
Dan geeft de auteur een overzicht van de hygiënische werkwijze in de moderne pakkerij, waar niemand nadat de goederen de fabriek zijn binnengekomen er nog aan kan komen. Ook benadrukt hij dat met een verpakt product door

Met goud versierde illustratie gemaakt ter gelegenheid van het 25-jarig firmantschap van Cornelis Keg. jr., 1924.
GAZ PA-0292

Deze illustratie maakte deel uit van het bedrijfslogo van de firma Keg tot aan de overname door Albert Heijn in 1956.
GAZ PA-0292

Pakhuispersoneel vóór de Eerste Wereldoorlog. De jongste knecht toont de reclameposter die de voorpagina van deze *Zaans Erfgoed* siert. GAZ PA-0292

Illustratie uit een boekje over het nut van verpakken met recepten.
GAZ PA-0292

de verkoper niet meer geknoeid kan worden. Keg stond vaak met een stand met verpakte levensmiddelen op beurzen en trok volgens de auteur veel aandacht.

Papieren zakken

Meel en gort, havermout en rijst enz. werden verpakt in papieren zakken en afgesloten met een loodje. Keg adviseerde de verpakkingen alleen te accepteren als het loodje of het zegel op het doosje ongeschonden was en beslist een geopend pak te weigeren, want het bedrijf verpakte veel artikelen in kartonnen doosjes met een pergamijnen – papier vrij van chemische toevoeging – zak erin. Als voorbeeld van de kwetsbaarheid van goederen in een open bak is er een artikel uit *De Telegraaf* van 25 juli 1923 toegevoegd met de titel ‘Een pannenkoeken vergiftiging’. In Amsterdam krijgt een aantal gezinnen vergiftigingsverschijnselen na het eten van pannenkoeken. De huisarts die in zijn praktijk meerdere patiënten met die vergiftiging kreeg, ontdekte de oorzaak. De vergiftiging ontstond, omdat bij schilderwerkzaamheden in de kruidenierszaak een pak met zinkwit in een bak met meel was gevallen. De pannenkoeken die met dit meel waren gebakken, hadden de vergiftiging veroorzaakt. De schrijver van het boekje eindigt met een artikel van de Amerikaanse Clean Food Association die ‘zelfs’ ijvert voor het verpakken van brood. In 1923 blijkbaar nog totaal onbekend.
Keg begon vroeg met verpakken van levensmiddelen.
Bij een bedrijf als Albert Heijn is er pas omstreeks 1936 een toename van het aantal verpakte goederen. In Albert Heijn-vestigingen daalde het aantal winkelbakken van 1920 tot 1930 van 140 naar 100 en in 1936 tot naar? 60.
Bij winkelketen De Gruyter – in 1818 door P.J. de Gruijter opgericht in Den Bosch – lagen er voor de Tweede Wereldoorlog nauwelijks verpakte artikelen in de winkels. Tot 1960 ging bij hen nog veel in puntzakken over de toonbank, ‘de builen van de Gruyter’ zei men in Den Bosch.

‹ Keg verpakte meel, roggebloem, krenten, enz. in papieren zakken afgesloten met een loodje. GAZ PA-0292

Enkele voorbeelden van Kegs ‘zindelijk’ verpakte levensmiddelen in kartonnen vouwdoosjes. GAZ PA-0292

De papieren zakken en de vouwkartonnen doosjes worden in de twintigste eeuw de belangrijkste verpakkingen voor de levensmiddelenhandel en -industrie.

Kartonnen vouwdoosjes

Het concept van het kartonnen vouwdoosje is in Frankrijk ontstaan. In 1760 verpakte de speelkaartenfabriek Moussin in Nantes de door haar gemaakte kaarten in zelfgemaakte vouwdoosjes. Maar de technische uitwerking van de kartonnen vouwdoos gebeurde in de negentiende eeuw in de Verenigde Staten. De nadruk lag daar meteen op de automatisering van de productie en niet op het handwerk zoals in Europa.
De vouwdoos is in zijn eenvoudigste vorm een langs zijn lange zijde gelijmde kartonnen koker met aan beide uiteinden sluitklepjes. Voor de consument zijn de doosjes handig door hun geringe gewicht en goede hygiënische eigenschappen. Veilig in gebruik en makkelijk te openen en weer te sluiten. Omstreeks 1880 verschijnt de vouwdoos als verpakking.
Het doosje kon uit allerlei soorten karton worden gemaakt, want het diende alleen als stabiliserende buitenverpakking voor zakjes en flessen. Poedervormige en losse goederen deed men in papieren zakjes en daarna in een doosje. Om kosten te besparen deed men soms een bedrukte papieren zak om een goedkoop kartonnen doosje. De Duitsers hebben daar een fraai woord voor: een *Kleid-Faltschachtel*. Hoogwaardig karton werd gebruikt voor het verpakken van luxegoederen, zoals stukken zeep, chocolade, parfum en sigaretten. Deze doosjes kregen bijzondere typografie en vormgeving en dienden niet alleen als bescherming, maar ook voor verfraaiing van het product.

Puur functioneel

De papieren zakken waren eerst puur functioneel uitsluitend tansportmiddel. De mogelijkheid om ze met een reclameboodschap te bedrukken kwam pas eind negentiende eeuw en begin twintigste eeuw. Meestal bleven de zakken blanco, want voor veel kruideniers was elke cent besparing er één. Alleen voor de grote kruideniers- en speciaalzaken, zoals banketbakkers en chocolaterieën, werd een papieren zak met opdruk normaal. Bij de opkomst van het merkartikel in de negentiende eeuw was een bedrukte papieren zak wel een noodzaak; fabrikant en product moesten, om herkenbaar te zijn, vermeld worden op de zak.
Voor het merkartikel werd echter het vouwkartonnen doosje de meest gebruikte verpakking. Dit komt door de vele voordelen die het biedt aan de fabrikant, de winkelier en de consument.
Aanvankelijk zagen de fabrikanten van merkartikelen ook de doosjes alleen als hygiënisch transportmiddel van hun product. De weg van fabriek via - eventueel de grossier - de winkelier naar de consument. De eerste doosjes waren meestal niet bedrukt; de fabrikant plakte er soms een bontgekleurd etiket op dat ook tegelijkertijd de inhoud verzegelde. Maar al spoedig zagen de producenten er ook mogelijkheden in voor het maken van reclame en het geven van productinformatie. ●

– Hans Zwart schreef een doctoraalscriptie over ‘De kunst van het verpakken’.

BRONNEN

- Brugmans, I.J., *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaaleconomische geschiedenis van Nederland 1795-1940*, 1e druk Den Haag 1960, ongewijzigde druk, Leiden 1983.
- Gemeentearchief Zaanstad PA-0292, inv. 1-13, o.a. een gedenkboek 1832-1924 (geheel gesteld op rijm) wegens het 25-jarig firmantschap van Cornelis Keg jr. aan de firma C. Keg en een schrift over het nut van verpakte levensmiddelen met recepten.
- Jager, J.L., ‘Arm en rijk kunnen bij mij hun inkopen doen’ in: *De geschiedenis van Albert Heijn en Koninklijke Ahold*, Baarn 1995.
- Kriele, Paul, *De Gruyter’s Snoepje van de Week*, Den Bosch 1992.
- Zwart, J., *De kunst van het verpakken.* Doctoraalscriptie kunstgeschiedenis, Leiden 2002.

TEKST LOUISE VAN ZETTEN | BEELD GEMEENTEARCHIEF ZAANSTAD

Ontrechte Joden kregen met moeite hun bezit terug

Oorlogskopers profiteerden van lucratieve handel

Bij mijn speurtocht in het archief naar de verkoop van Joods onroerend goed tijdens de Tweede Wereldoorlog en rechtsherstel daarna kwam ik een onthullend briefje tegen. De Landelijke Hypotheekbank maakte zich bij de afwikkeling van het rechtsherstel van Bootenmakersstraat[1] 68 in Zaandam bezorgd dat zij 'de Joodse partij' meer zou betalen dan nodig was.

Het is dan april 1952, zeven jaar na de oorlog. De Joodse eigenaar Erich Karl Poppert was lang voordien vermoord in concentratiekamp Sobibor. De oorlogsprofiteur – degene die zijn woning aan de Bootenmakersstraat had gekocht - was een Duitser.
In één klap heb je een idee hoe het is toegegaan na de oorlog. Geen voorkeursbehandeling van de uit de onderduik of de kampen teruggekeerde Joodse eigenaren. Maar een zorgvuldige verrekening van baten en kosten, alsof het een legitieme verkoop betrof. Zelfs de Duitse koper, veilig teruggekeerd naar zijn vaderland, kon rekenen op een 'eerlijke' behandeling.
Het tweede wat opvalt is de trage afhandeling. Herta Speyer, de weduwe van Erich Karl Poppert, had het pand aan de Bootenmakersstraat direct na de oorlog teruggevorderd. De akte van rechtsherstel dateert van 5 januari 1949. Vervolgens was zij nog jaren bezig om haar bezit weer in handen te krijgen.

Panden waarvoor niemand terugkwam

Hoe moet het dan wel zijn gegaan met de panden waarvoor niemand terugkwam, en waarvoor het rechtsherstel werd begeleid door zaakwaarnemers? Of nog ingewikkelder, panden waarvan vrijwel niemand wist dat de eigenaar Joods was?
Dit is maar een klein voorbeeld van wat zich afspeelde rondom de onteigening van Joods bezit en daarna de moeite om rechtsherstel te krijgen. Inmiddels wordt daar in het hele land onderzoek naar gedaan, meestal in opdracht van de betrokken gemeente. Dat is allemaal voortgekomen uit het televisieprogramma *Pointer* van mei 2020. Daarin werd onthuld hoe kwalijk sommige gemeentebesturen hun Joodse burgers behandelden, tijdens de oorlog maar ook nog daarna.
Al die onderzoeken in opdracht van een gemeente beginnen bij de Duitse vastgoedadministratie. Dankzij het goede werk van het Nationaal Archief zijn deze zogeheten Verkaufsbücher van de Niederländische Grundstückverwaltung (NGV) toegankelijk gemaakt en gedigitaliseerd. Iedereen kan thuis het bestand bekijken en nagaan welk Joods pand in de buurt werd onteigend en aan wie verkocht. Ook de gemeente Zaanstad gaf opdracht aan een onderzoeksteam van de Radboud Universiteit onder leiding van professor Wim van Meurs om dit verleden te onderzoeken.

Dit artikel is een verkorte versie van mijn onderzoek naar de roof en handel in Joods onroerend goed in de voormalige Zaangemeenten. Op basis van de overdrachtsakten van het hypotheekkantoor Haarlem, aangevuld met gegevens uit het Kadaster en persoonsdossiers van het Nederlands Beheersinstituut (NBI) ontrolt zich een ontluisterend beeld van wat zich vooral in Zaandam heeft afgespeeld. Mijn onderzoek is geschreven als vervolg op eerdere artikelen in *Zaans Erfgoed* en het vorig jaar gepubliceerde onderzoek van de Radboud Universiteit naar onteigening en rechtsherstel van Joodse burgers in de vroegere Zaangemeenten. Ik deel het resultaat van mijn onderzoek met de bijlage graag met belangstellenden. (LvZ)

Beperkte conclusies

In het boekje dat verscheen over dit onderzoek – *Joodse burgers in Zaanstad: onteigening en rechtsherstel* (maart 2023) – lezen we wat de uitgangspunten waren, en de bevindingen. Het onderzoek beperkte zich tot het handelen van de toenmalige Zaangemeenten zelf, wat betekende dat ook de conclusies beperkt zijn. De rol van andere bestuursorganen en particuliere handelaren bleven vrijwel geheel uit beeld.
Ook mijn nieuwsgierigheid was gewekt met de ontdekking van de Verkaufsbücher. Mijn onderzoek begon in mijn woonplaats Haarlem. Al snel werd mij duidelijk dat ik de Haarlemse handel in Joods vastgoed niet los kon zien van die in de buurgemeenten. Veelzeggend was ook dat ik de oorlogskoper Krijn Vens uit Zaandam al genoteerd had met zijn aankopen in Heemstede.
Een reconstructie van de roof van Joods vastgoed begint uiteraard met de ontrechting en onteigening door de Duitsers, gelegitimeerd door hun verordeningen. Maar dan komen we eind 1941 al snel terecht bij de notaris- en makelaarskantoren waar die verkooptransacties plaatsvonden. De namen zijn bekend, maar het controleren van de handel en wandel van deze notabelen lukte aanvankelijk slecht. Op de notariële archieven rust de komende jaren nog geheimhouding, tot frustratie van elke onderzoeker en ook beschreven in het boek *Kille mist* van Raymund Schütz over het notariaat en de erfenis van de oorlog.

‹ Bootenmakersstraat 68 van de in Sobibor vermoorde hoedenfabrikant Erich Karl Poppert. Gekocht door Joseph Anton Kamps in 1942. Rechtsherstel in 1949.

Hogendijk 30 van koopman Aron Pais (Harlingen 1866–Sobibor 1943) gekocht in 1944 door Gerrit van Heyningen en Cornelis Ontswedder. Rechtsherstel in 1954.

Overdrachtsakten

Het beeld veranderde drastisch toen ik in de hypotheekregisters dook van het Kadaster. Alle overdrachtsakten in het rechtsgebied Haarlem vinden we daarin terug. Ook die van Zaandam en omstreken. Het was heel veel informatie en aanvankelijk was ik van plan mijn onderzoek te beperken tot Haarlem. Maar het was zo evident dat met name in Zaandam een netwerk van foute oorlogskopers, notarissen en makelaars actief was geweest met de handel in Joods onroerend goed als verdienmodel, dat ik alles wat opviel, noteerde.
Dan blijkt de gemeente Zaandam samen met Zaandijk toch de enige gemeente die in de Zaanstreek actief Joodse panden aankocht. Bijzonder was ook dat de Zaandamse NSB-wethouder en makelaar Jacob IJdenberg in dienst van het Amsterdamse makelaarskantoor J.P. Everout betrokken was bij vrijwel alle Joodse panden in de omgeving, of het nu om verhuur ging of verkoop. Zo telde ik 21 transacties waarbij zo'n 45 huizen werden verhandeld door IJdenberg.
Ook het Kadaster was een overheidsorgaan dat prima functioneerde tijdens de bezetting. Minutieus werd genoteerd welk onroerend goed tot Joods bezit behoorde, gemarkeerd met kleine vlaggetjes en stempel of aantekening met registratiedatum van de NGV.
In Zaandam werd het Joods bezit betrekkelijk vroeg geregistreerd, vanaf voorjaar 1942. Maar zo punctueel tijdens de bezetting, zo vaag kan deze zijn na de oorlog. Panden waarvan iedereen kon weten dat zij voormalig Joods bezit waren, maar waar actie van erfgenamen en of zaakwaarnemers voor rechtsherstel uitbleef, zijn moeilijk te traceren.

Boomgaardspad

Een voorbeeld zijn de vier Joodse panden aan het Boomgaardspad in Zaandam die te midden van andere eigendommen van de gemeente waarschijnlijk zijn gesloopt om plaats te maken voor nieuwe huizen en een wandelpad.
Hetzelfde geldt voor het pand aan de Oostzijde, voormalig bezit van verschillende erfgenamen Vet, dat in 1962 onderdeel was van een vereniging van panden met de gemeente Zaandam als eigenaar.
Volgens Van Meurs vermelden de Verkaufsbücher 32 transacties in wat nu de gemeente Zaanstad is. Daarbij gaat het volgens hem zelden om meer dan één pand.
Zowel de (Joodse) eigenaren als de oorlogskopers komen meestal maar één keer of enkele keren voor. De afwikkeling wordt vaak gedaan door dezelfde beheerder, makelaarskantoor Everout uit Amsterdam, en dezelfde notaris, P. van der Meulen.
Bijna de helft van de transacties van de panden vond plaats in 1942, dus relatief vroeg in de oorlog. De gemiddelde prijs was 8.800 gulden, met weinig uitschieters naar boven

Boomgaardspad 23 t/m 29 (links), eigendom van de gebroeders Vet. Gesloopt voor nieuwbouw.

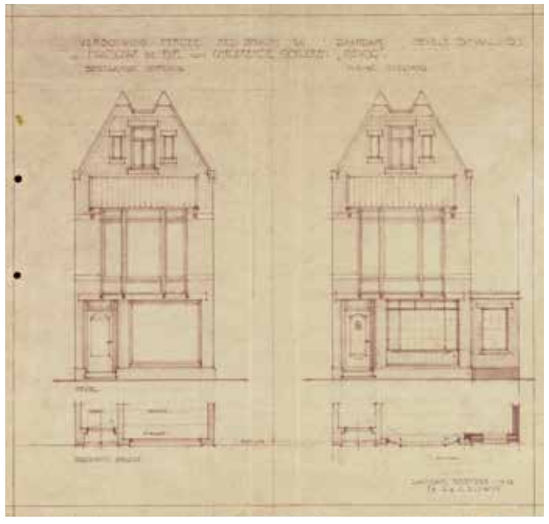

› Verbouwingsplan voor het winkel-woonhuis Gedempte Gracht 56 van schoenmaker Jacob Drukker. Gekocht in 1942 door maatschap Mevog.

of beneden (p. 38 van *Joodse burgers* etc.). Van Meurs onderstreept verder dat we vanuit het huidige perspectief voorzichtig moeten zijn met een moreel oordeel. Maar geldt dit morele oordeel dan alleen de gemeente Zaandam of ook de andere profiteurs van de lucratieve handel in Joods vastgoed?
Op basis van de overdrachtsakten kom ik tot andere bevindingen. Ook in Zaandam werd door enkele oorlogskopers flink geïnvesteerd en geprofiteerd van de lucratieve handel in Joods onroerend goed. Ook andere notarissen dan Popke van der Meulen waren betrokken bij die verkoop. In Zaandam was ook notaris Jacob de Jong zeker bij zes overdrachten betrokken. Notaris Nicolaas Doncan uit Wormerveer deed alle zaken voor oorlogskoper Klaas Post Gerritszoon uit Zaandam.

Oorlogskopers

De omvang van de handel toont zich vooral bij de particuliere oorlogskopers. Via de hypotheekregisters wordt duidelijk wie die actieve vastgoedondernemers waren. Hun namen, zeker als zij bekend stonden als NSB'er, zijn ook te vinden in de archieven van het NBI.
In Zaandam was dit niet anders. We vinden er een paar mannen die zich uitsluitend richtten op de koop van Joodse panden.
Ik heb een aantal oorlogskopers onderzocht. Ik moet hier volstaan met een paar veelzeggende details. Zo bleef de NSB-aannemer Krijn Vens als oorlogskoper aanvankelijk onder de radar. Hij kocht zijn eerste Joodse panden niet in Zaandam, maar in Amsterdam en daarna in Heemstede. Pas in 1944 kocht hij zes huizen in Zaandam: Lijsterbesstraat 13 t/m 23. Die panden ontbreken op de lijst van Van Meurs, omdat de verkoop niet via de NGV verliep en dus niet opgenomen was in de Verkaufsbücher.
Zeker is dat aannemer Krijn Vens aan het einde van de oorlog twaalf huizen bezat, waaronder een paar kapitale panden. In 1947 samen getaxeerd op *f* 156.800. Voor alle panden vond rechtsherstel plaats. (NBI 2.09.16.11 inv.nr. 182695).
Een heel ander type oorlogskoper was de Rijksduitser Joseph Anton Kamps, kleermaker en getrouwd met een Nederlandse vrouw. Hij was er vroeg bij om in Zaandam zijn slag te slaan en kocht in 1942 een paar panden van bekende Joodse plaatsgenoten als Arnoldus en Engeltje Vet en hoedenfabrikant Erich Karl Poppert. Kamps bezat uiteindelijk vijf Joodse panden, waarvoor na de oorlog rechtsherstel plaatsvond voor de erfgenamen, want geen van de eigenaren keerde terug.
In het NBI-dossier vinden we de akten van rechtsherstel die een goed beeld geven van de minutieuze verrekening van de kosten en de betrokken panden. Kamps keerde terug naar Duitsland en was zo brutaal om nog in 1961 via de Duitse ambassade teruggave van zijn in Zaandam in beslag genomen spullen te vragen.
Klaas Post Gerritszoon was een vastgoedinvesteerder die enkele Joodse panden kocht als onderdeel van zijn uitgebreide vastgoedportefeuille. In het Kadaster is de lijst met zijn tientallen panden in Zaandam te vinden. Acht Joodse panden maakten daarvan deel uit. Van enkele panden heb ik niet kunnen achterhalen of rechtsherstel heeft plaatsgevonden.
Een goed voorbeeld uit de praktijk zijn ook de mannen Jan en Georg de Vries uit Zaandam en Theo Johannes de Vries uit Alkmaar. Eigenaren van de firma Mevog, opgericht om te handelen in Joodse panden. Zij kochten in totaal zes huizen en één winkel-woonpand.

‹ Rozengracht 49 t/m 52, vier van de ruim vijftig panden van de familie Vet.

Irisstraat 41-51 in Koog Bloemwijk (halverwege links) eigendom van Jacob Goudsmit. In 1944 gekocht door Karel Hendrik Raemond Sindorff. Rechtsherstel in 1949.

Vond in Zaandam in alle gevallen rechtsherstel plaats? Om een antwoord te vinden op deze vraag moeten we eerst een complete lijst van Joods onroerend goed hebben in de gemeente.
De juweliersfamilie Vet is dan een goede toetssteen vanwege haar bijzondere positie in Zaandam. Niet alleen omdat de gebroeders Vet verreweg de grootste Joodse vastgoedeigenaren waren, maar ook omdat de gemeente in 1943 een paar van hun panden kocht.

54 panden

De gebroeders Mozes, Wolf en Arnoldus Vet kochten tussen 1929 en 1932 gezamenlijk circa 54 panden in Zaandam en het erfpachtrecht op een stuk grond in polder Westzaan.
Via een notariële akte van 9 juli 1942 krijgen wij inzicht in hun afspraken, een lijst van erfgenamen en opsomming van het te verdelen onroerend goed.
Aangevuld met de gegevens uit het Kadaster is er volgens mij een vrijwel complete lijst van hun bezittingen in de gemeente Zaandam. Interessant ook, omdat een deel van hun onroerend goed tijdens de oorlog onverkocht bleef en een ander deel verkocht werd aan particulieren en aan de gemeente.
Via het Kadaster wordt ook duidelijk dat een groot deel van panden uit de erfenis van de familie Vet, waaronder in de Willemstraat, de Rozengracht, de Golofkinstraat, de Prinsenstraat en de Bakkerpadsteeg na de oorlog, als ze niet gesloopt waren, terecht kwamen in grotere vastgoedportefeuilles van enkele particulieren en de gemeente Zaandam.
Het is een ingewikkeld verhaal, maar exemplarisch voor de moeizame afwikkeling van de erfenis. En het is de vraag of voor alle panden rechtsherstel heeft plaatsgevonden. Wat is er met de panden gebeurd? En wat hebben de toenmalige bewindvoerders Simon IJff Dirkzoon en Jacob Johan van de Stadt voor de erfgenamen van Engeltje Vet-Weinberg en Arnoldus Vet kunnen bereiken? Ik kijk uit naar dat onderzoek.
Het onderzoek van de Radboud Universiteit onthulde maar een topje van de ijsberg. Dat kon ook niet anders vanwege de beperkte opdracht van de gemeente Zaanstad. Ook het geraadpleegde bronnenmateriaal geeft onvoldoende beeld van wat zich hier tijdens de bezetting heeft afgespeeld.
De Verkaufsbücher zijn een prima bron maar niet compleet. Niet alleen vanwege het ontbreken van het eerste deel, maar sommige verkopen verliepen via andere organisaties.

Voorbarige conclusie

De conclusie van Van Meurs dat het de oorlogskopers zelden ging om meer dan één Joods pand is wat mij betreft voorbarig. In Zaandam werd flink geïnvesteerd en geprofiteerd van deze lucratieve handel. Na de oorlog stond het belang van de voormalig Joodse vastgoedeigenaars niet bepaald voorop. De rijksoverheid stond niet te springen om prioriteit te geven aan de Joodse overlevenden van de Holocaust. De gemeente Zaandam al helemaal niet. ●

– Louise van Zetten is historica en archivaris. Ze doet sinds 2020 onderzoek naar de naoorlogse afwikkeling van in beslag genomen Joods vastgoed.

NOOT

1 De Bootenmakersstraat werd in WOII nog volgens de oude spelling geschreven.

SAMENSTELLING WIETSKE VAN SOEST

De Zaanstreek in handgekleurde prentbriefkaarten

'Echt nep' is het thema van de Maand van de Geschiedenis 2024. Het digitaal inkleuren van oude zwart-witfoto's is in. Volgens critici geschiedvervalsing. Maar voor de komst van kleurenfotografie kleurden thuiswerkers al foto's in met aquarelverf. Nep of niet, rond 1900 waren ingekleurde prentbriefkaarten een ware rage.

't Reghthuys, Westzaan, ca. 1910. NOORD-HOLLANDS ARCHIEF

Lagedijk, Zaandijk, vóór 1907. GAZ 41_06695

Hembrug, Zaandam, ca. 1910. NOORD-HOLLANDS ARCHIEF

Langepadsloot, Zaandijk, ca. 1915. GAZ ZA_A091003886

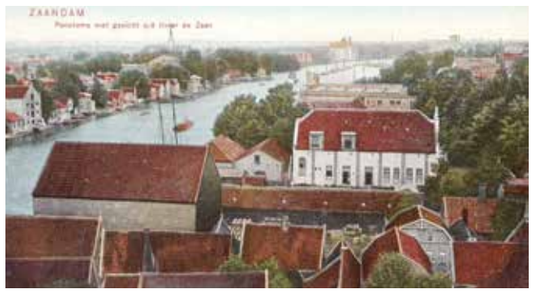

Westzijde (links), Zaandam, ca. 1925. GAZ 41_06838

Zaanbrug, kijkend richting Wormer, 1924. WATERLANDS ARCHIEF

Zuidervaldeurspad, Zaandam, ca. 1902. DE ZAANSCHE MOLEN

Noordervaartdijk, Krommenie, ca. 1905. DE ZAANSCHE MOLEN

Noorderhoofdstraat, Krommenie, ca. 1925. NOORD-HOLLANDS ARCHIEF

Dorpsstraat, Assendelft, ca. 1900. NOORD-HOLLANDS ARCHIEF

Billitonkade, Wormerveer, ca. 1920. NOORD-HOLLANDS ARCHIEF

Volkspark, Parkstraat, Zaandam, ca. 1905. GAZ 41_0324

Westzijde, Zaandam, 1903. NOORD-HOLLANDS ARCHIEF

Wilhelminasluis, Zaandam, ca. 1905. DE ZAANSCHE MOLEN

Sluis, Koog aan de Zaan, ca. 1910. NOORD-HOLLANDS ARCHIEF

TEKST JAN VAN DER MALE

Stadswoning aan een dorpsdijk

De geschiedenis van Zuiddijk 74 in Zaandam

In 2023 werd duidelijk dat Zuiddijk 74 met aangrenzend bedrijfspand in Zaandam zal worden vervangen door nieuwbouw. Het is de bedoeling de gevel van Zuiddijk 74 te herbouwen. Maar dat het oorspronkelijke huis verdwijnt, betekent het verlies van een rijke geschiedenis. Een van de familieleden Van de Stadt liet het pand bijna 150 jaar geleden bouwen.

De woning Zuiddijk 74, met haar enigszins zuidelijke uiterlijk, is bijna niet te missen als je vanuit de Burgemeester Ter Laanstraat de Zuiddijk oprijdt. Je merkt hier vanwege het hoogteverschil ook duidelijk dat de Zuiddijk een voormalige zeedijk is. Op deze plek was in de nacht van 14 op 15 november 1775 de dijk doorgebroken.[1] En tot in het laatste kwart van de negentiende eeuw klotste het Zaanwater tegen de dijkglooiing. Zuidelijk lag scheepswerf De Ganzenwerf, noordelijk scheepswerf De Hoop.

Van de Stadt op de Zuiddijk

Laatstgenoemde scheepswerf was sinds 1825 eigendom van vier mannen, onder wie de broers Huijbert (1786-1844) en Cornelis (1793-1857) van de Stadt. Vanaf 1831 waren zij enig eigenaar, maar toen werd de scheepswerf opgedoekt. De Van de Stadtten exploiteerden hier verder een smederij.[2] Huijbert, sinds 1828 enig eigenaar van het familiebedrijf Houthandel Engel van de Stadt & Zonen, verhuisde in diezelfde tijd met zijn vrouw Guurtje Zwaardemaker (1792-1868) en kinderen van het Kattegat naar de plek van Zuiddijk 131. Broer Cornelis en diens vrouw Maartje Corver (1794-1827) woonden vlak bij de Oostzijderkerk.
Huijberts zonen Jan (1816-1871) en Engel (1818-1859) zetten de houthandel als derde generatie voort. Jan en zijn vrouw Alida Mats (1816-1882) betrokken na Huijberts overlijden de ouderlijke woning. In 1853 kocht het echtpaar Van de Stadt-Mats ook het noordelijk aangrenzend perceel Zuiddijk 133. Engel en zijn vrouw Maria Christina van Heijningen (1819-1901) woonden vanaf 1847 schuin tegenover scheepswerf De Hoop op Zuiddijk 119.
Drie kinderen van het echtpaar Jan en Alida van de Stadt-Mats bleven ook op de Zuiddijk. Huijbert Janszn. van de Stadt (1838-1907) en zijn vrouw Maria Wilhelmina Helderman (1865-?[3]) betrokken als derde generatie Zuiddijk 131-133. Jan Janszn. van de Stad (1842-1885) en zijn vrouw Barbara Schiers (1849-1928) gingen in 1875 tegenover de smederij wonen, op Zuiddijk 115. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Jacob Janszn. van de Stadt (1840-1898) ook in de buurt bleef. Zij drieën zetten de houthandel voort onder de naam firma Jan van de Stadt Jr. & Co. Hun zusje Guurtje (1854-1936) zou bekend worden door haar portret, gemaakt door Claude Monet.

Zuiddijk dorpsdijk

Het is zeker logisch dat Jacob in de buurt bleef, als we bedenken dat hij trouwde met zijn nichtje en buurmeisje Elisabeth (1845-1917), dochter van zijn oom Engel en tante Maria van de Stadt-van Heijningen. De twee geliefden woonden enkele tientallen meters van elkaar.
Het was niet heel uitzonderlijk dat leden van de familie Van de Stadt vrij dicht bij elkaar woonden op de Zuiddijk. Zaandam was in die tijd net een dorp. Iedereen kende iedereen en velen waren familie van elkaar, zeker onder de welgestelden. Onder meer rondom de Oostzijderkerk, aan de Westzijde, op de Hogedam en aan de Zuiddijk kom je tot in de negentiende eeuw veel dezelfde familienamen tegen.

Een huis voor Jacob en Elisabeth

Schuin tegenover de ouderlijke woning op Zuiddijk 131-133 en de woning van zijn schoonouders op Zuiddijk 119 verkreeg Jacob het recht van opstal van de Polder Oostzaan voor een buitendijks stukje grond. Op 8 juni 1877 vroeg hij het gemeentebestuur toestemming om hierop een woonhuis te laten bouwen. Tien dagen later was de vergunning al verleend zodat met de bouw kon worden begonnen.[4] Zes maanden later, op 13 december 1877, trouwden Jacob en Elizabeth en betrokken het gloednieuwe Zuiddijk 74.
Het pand kreeg een eenvoudige, maar sierlijke vormgeving, met een iets vooruitspringende deurpartij en een gebroken dak. Helaas staat er geen naam van de architect op de bouwtekening. Voor het huis stond aanvankelijk een houten hek. Het werd in 1887 vervangen door een ijzeren.[5]

Spoedig einde als dijkwoning

Kort na de bouw in 1877 veranderde de situatie achter Zuiddijk 74 ingrijpend. De kanalisatie van het IJ tot Noordzeekanaal gaf ook aanleiding de Voorzaan te kanaliseren. Vanaf oktober 1883 werd een stuk van de Zaan tussen de sluizen en de Ganzenwerf ingericht als baggerdepot en nadat de waterstaatswerken in 1885 voltooid waren, werd dit gebied ingepolderd en vestigde zich hier houthandelaar William Pont.[6] De Zuiddijk was nu geen waterkerende dijk meer.

Achtereenvolgende adressen Zuiddijk 74, Zaandam

1877-1889	Wijk A nummer 203
1889-1898	Wijk A nummer 298
1899-ca. 1933	Zuiddijk 20
Ca. 1933	Zuiddijk 74

Linksboven: Plan aanbouw wagenbergplaats voor Simon de Waal, 1913. GAZ OA-0200-2362

Zuiddijk 74 omstreeks 1925 met aangrenzende wagenbergplaats uit 1913. GAZ 21_25305

Bevoorrading bij De Waal op Zuiddijk 72-74, vermoedelijk in de jaren zestig. DE ZAANSCHE MOLEN

De Zuiddijk rond 1966 met links Zuiddijk 74 en in de voormalige wagenbergplaats de ingang naar de achtergelegen bibliotheek. GAZ 41_03516

Na ruim twintig huwelijksjaren overleed Jacob in 1898, slechts 58 jaar oud. De weduwe Van de Stadt-Van de Stadt verkocht in 1904 Zuiddijk 74 aan Jan Bernard Coops.
In 1913 kocht overbuurman grossier Simon de Waal van Zuiddijk 113 het pand. Het werd ingericht als kantoor en bewoond door zijn zoon Dirk (1884-1958), die ook in het bedrijf werkte. Opnieuw een familie die dicht bij elkaar bleef wonen! Grossier De Waal liet noordelijk van Zuiddijk 74 een wagenbergplaats bouwen. Deze kreeg later als adres Zuiddijk 72. In de tuin kwam in 1920 een pakhuis, dat in 1937 werd vergroot.[7]
De grossierderij van De Waal, later voortgezet door Simons zonen Dirk en Gerardus, was begin twintigste eeuw een begrip in oostelijk Zaandam. Getrokken door paarden gingen wagens, afgeladen met kruidenierswaren, vanaf dit punt naar Waterland om de kleine buurtwinkeltjes te bevoorraden. In 1962 verhuisde het bedrijf De Waal naar Zwanenburg.

Kapsalon, bibliotheek en café

Het jaar daarop werd Zuiddijk 74 in gebruik genomen door de kappers P. Kwakernaat en C. Rijs. De ruimte achter de oorspronkelijke pand werd in 1964-1965 ingericht als leeszaal van de Openbare bibliotheek Zaanstreek. Deze ruimte was te bereiken via de voormalige wagenbergplaats op nummer 72, die daarvoor verbouwd werd.[8]
In 1969 werd Zuiddijk 74, eens gebouwd door het echtpaar Van de Stadt, ingrijpend verbouwd. Linksonder kwam de kapsalon, de resterende ruimte en de eerste verdieping werden ingericht als horecagelegenheid.[9] Vanaf 1979 was hier bijna veertig jaar café De Lapaix gevestigd.[10]
Veel Zaankanters hebben goede herinnering aan de dansgelegenheid op de eerste verdieping.
In de navolgende jaren is het dak vernieuwd en daarbij de vorm gewijzigd.
In 2018 ging het café nog verder onder de naam Music & Dreams, maar niet voor lang. Ondanks dat het interieur en de voorgevel van het pand enkele keren als decor voor filmopnamen dienden, werd in 2023 bekend dat Zuiddijk 74 gesloopt wordt. Dat geldt ook de aanbouw uit 1913, waar tot 2017 sportwinkel Vonk gevestigd was.

Minimale herinnering

Met de voorgenomen sloop haalt Zuiddijk 74 het 150-jarig bestaan net niet. De woningen Zuiddijk 131-133 en Zuiddijk 119 zijn inmiddels ook ingrijpend verbouwd. Om een stukje geschiedenis van de familie Van de Stadt aan de Zuiddijk levend te houden is het zaak de panden Zuiddijk 115 en 119 intact te laten. En natuurlijk is het een geluk dat de karakteristieke gevel van Zuiddijk 74 in het nieuwe complex herbouwd zal worden. ●

– Jan van der Male is gemeentearchivaris van Zaanstad en Oostzaan.

› Het 148 jaar oude pand in 2024. WIETSKE VAN SOEST

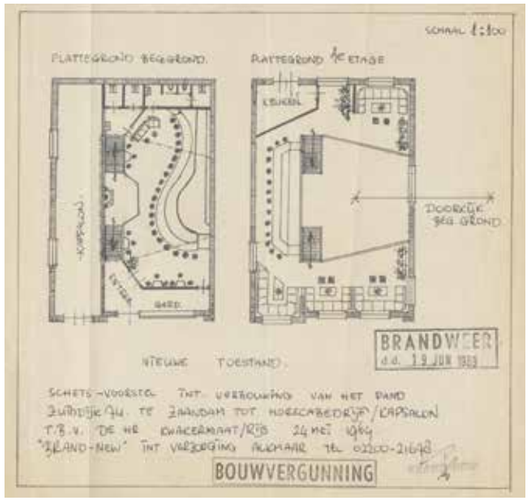

Schetsontwerp voor een kapsalon en horecagelegenheid, 1969. GAZ OA-0200_2371

NOTEN

1 Kaart Jacob Oostwoud, Gemeentearchief Zaanstad 51_00090.
2 Male, Jan van der, 'Van scheepswerf tot smederij. De laatste scheepswerf in Oostzaandam' in: *Zaans Erfgoed* 73 (zomer 2020), 8.
3 Vermoedelijk in 1908 met haar tweede man naar Oost-Indië vertrokken.
4 Gemeentearchief Zaanstad, bouwdossier OA-0200, inv.nr. 2360.
5 Gemeentearchief Zaanstad, bouwdossier OA-0200, inv.nr. 2361.
6 Male, Jan van der, *De Prins Hendrikkade. Vervoersplek aan de Voorzaan in Zaandam, 1883-2021*, 9.
7 *De Zaanlander*, 8 februari 1941.
8 Gemeentearchief Zaanstad, bouwdossier OA-0200, inv.nr. 2369-2370.
9 Gemeentearchief Zaanstad, bouwdossier OA-0200, inv.nr. 2371.
10 *De Typhoon*, 18 september 1979.

Jan Piet Bloem. STICHTING DE ZAANSE SCHANS

IN MEMORIAM

Jan Piet Bloem

Jan Piet Bloem was een zeer bevlogen erfgoedhoeder. Meer dan veertig jaar streed hij – onder meer als bestuurslid van de Vereniging Zaans Erfgoed – voor behoud van karakteristieke Zaanse architectuur. Maandag 5 augustus overleed hij op 72-jarige leeftijd.

De restauratiearchitect was al enkele jaren ongeneeslijk ziek, maar heeft zich tot het laatst met alles wat hij in zich had ingezet voor zijn grote missie: ervoor zorgen dat de typisch Zaanse bouw behouden bleef.
We herinneren Jan Piet als een bevlogen erfgoedhoeder, deskundig en van alle markten thuis, maar bovenal als een fijn mens om mee samen te werken. Gastvrij en gul om zijn kennis te delen. Rustig en aandachtig en af en toe een tikkeltje eigenwijs, maar dat mag als je veel in je mars hebt.

Erfgoedwereld

Jan Piet heeft veel betekent voor de Zaanse erfgoedwereld en met name voor het behoud van gebouwd erfgoed en dat allemaal op vrijwillige basis naast zijn werk als restauratiearchitect bij de Universiteit van Amsterdam. Daar was hij verantwoordelijk voor het beheer en onderhoud van de monumentale universiteitsgebouwen in de hoofdstad. Zijn opleiding en kennis kwamen van pas bij zijn vrijwilligerswerk. Veertig jaar heeft hij dat in meerdere functies met liefde en geestdrift gedaan. Naast bestuurslid en coördinator van de werkgroep Advies Documentatie en Meldpunt bij Vereniging Zaans Erfgoed was hij ook bestuurslid van Stichting Zaans Schoon, Stichting Domineestuin, lid van de historische commissie van de Zaanse Schans en enige tijd lid van de monumentencommissie Wormerland.

Onderscheiding

Jan Piet werd diverse malen geëerd voor zijn enorme inzet. Hij zorgde ervoor dat 'de Zaanstreek haar smoel behield', zei toenmalig wethouder Dick Emmer van Zaanstad in 2017 bij het uitreiken van een koninklijke onderscheiding. Dat 'smoel' zat volgens hem niet alleen in de Zaanse panden. Hij ontwierp ook de kralentuin op de Zaanse Schans en was de drijvende kracht achter de Zaanse kleurenwaaier, een hulpmiddel voor wie historisch verantwoorde kleuren wil gebruiken in Zaanse monumenten.
Die kleurenwaaier was toe aan herziening naar aanleiding van recente ontdekkingen. Dat interesseerde hem bovenmatig. De afrondende studie maakt hij niet meer mee. De lijst aan woningen, pakhuizen en andere gebouwen en ook buurtjes waarvoor hij op de bres sprong, is lang en divers. Een kleine greep: de Zaandijkerkerk, de Domineestuin in Zaandijk, het hofje aan de Koogse Zuiderkerkstraat en 'de Adelaar' in Wormerveer. 'Erfgoed moet beschermd worden, omdat het een verhaal vertelt. Het leert ons veel over de geschiedenis', zei hij in 2011 in een interview. In de Domineestuin bouwde hij zelf een huis op uit de achttiende eeuw dat eerder aan de Noorderwaldeurstraat in Zaandam stond. Het gezin Bloem heeft er jarenlang gewoond.
In 2020 verraste onze voorzitter Peter Tange hem met het erelidmaatschap van Zaans Erfgoed. Peter: 'Met Jan Piet was het prettig samenwerken. We hebben waardevolle overleggen gevoerd, ook samen met de gemeente. Ik heb veel van hem geleerd. De samenwerking groeide uit tot een vriendschappelijke band. Hij was een warm mens, ik bewaar mooie herinneringen aan hem.'

Wormerwand

De geboren Wormerveerder woonde sinds een aantal jaren met plezier in de Zaanbocht met uitzicht op 'zijn' Wormerwand. De transitie van deze reeks negentiende-eeuwse monumentale industriële panden was het scriptieonderwerp voor zijn architectuurstudie in Delft. De cirkel leek rond, maar voor Jan Piet was zijn verhaal nog lang niet af. Namens de Vereniging Zaans Erfgoed en de redactie van *Zaans Erfgoed* wensen wij zijn vrouw Marja, zijn dochter Marloes en zoon Peter, en zijn naasten sterkte met het verlies van hun dierbare Jan Piet. Wij hebben hem in ons hart gesloten. ●

Lean van 't Hooft, redacteur van *Zaans Erfgoed*

TEKST PIET KLEIJ | BEELD PIET KLEIJ, TEAM ARCHEOLOGIE GEMEENTE ZAANSTAD, TENZIJ ANDERS VERMELD

Bijzondere vondst aardewerk met Chaukische tekens

Onderzoek naar Romeinse wachttoren afgerond

Op 13 mei dit jaar begon de laatste fase van het archeologische onderzoek naar de resten van de Romeinse wachttoren op het Provily Sportpark in Krommenie. Vanwege aanhoudende regenval vanaf september was het onderzoek uitgesteld. De archeologen van het Archeologenbureau Argo uit Zaandam stonden te trappelen. Nu ging het echt gebeuren!

In 2018 is de eerste fase van het onderzoek uitgevoerd. De resultaten daarvan zijn besproken in nummer 67 van *Zaans Erfgoed* (winter 2018). Toen is iets meer dan de helft van de wachttoren met de bijbehorende omheining bloot gelegd. Ook de kreek waaraan de wachttoren stond, werd opgegraven.
Aan de hand van de vondsten kon de toren worden gedateerd in 0 tot 50 n. Chr. In die periode, de eerste helft van de eerste eeuw na Chr., lagen bij Velsen twee grote Romeinse forten. De Krommeniese wachttoren was daar een vooruitgeschoven post van. Over de kreek en het Oer-IJ kon Velsen namelijk worden bereikt.
De rest van het terrein kon echter niet worden onderzocht omdat er een 10.000-voltskabel en verscheidenen leidingen overheen liepen. In de loop der jaren zijn deze leidingen uit de grond gehaald en ten slotte is ook de elektriciteitskabel verlegd. Het gebied was daarmee beschikbaar voor verder onderzoek.

Vondstlaag ongeschonden

Het eerste wat de archeologen deden, was kijken of door de aanleg en het verwijderen van de kabels en leidingen nog wel iets over was van de archeologische vindplaats. Het bleek dat tijdens het graven van de kabel- en leidingensleuven de gravers een paar centimeter boven de archeologische vondstlaag waren gestopt. Ook tijdens het verwijderen is de laag niet geraakt. Het resterende deel van de vindplaats was dus vrijwel onbeschadigd.
De archeologen konden nu gewoon verder gaan waar ze zes jaar geleden waren gebleven. De twee ontbrekende hoekpalen van de wachttoren werden al snel gevonden. In één ervan was een vierkant gat gehakt. Daar zat waarschijnlijk een dwarsbalk in. Het resterende deel van de omheining, ook wel palissade genoemd, werd in kaart gebracht.
Bij Romeinse forten en wachttorens dienen de palissades als verdediging tegen mogelijke vijanden. Bij de wachttoren in Krommenie zat echter een opening van ruim tien meter in de omheining, direct naast de kreek. Je kon dus zo binnenwandelen!
Bij een aanval van de Friezen zou dit een zeer zwakke plek zijn.
Sloten de Romeinen in geval van nood deze opening dan af met schotten of iets anders? Of reden ze er een paar karren voor? Dat is vooralsnog onduidelijk.
En waarom zit er eigenlijk zo'n grote opening in? Over het water was zoals gezegd een goede verbinding met Velsen. Een verklaring kan zijn dat de Romeinen de wachttoren midden in het Friese gebied bouwden om vee te kopen voor de forten bij Velsen. Daar waren immers duizenden soldaten gelegerd en die aten flink wat vlees. Door de grote opening konden kuddes vee de palissade makkelijk binnen worden gehaald. En wanneer over de kreek waaraan de wachttoren lag schepen kwamen om het vee op te halen, konden de beesten weer even makkelijk uit de omheining worden gedreven. De opening lag vlak bij de kreek dus het vee kon zo de schepen in.

Inscripties

Bij het blootleggen van de omheining en de palen van de wachttoren vonden de archeologen nog iets merkwaardigs. Tijdens de eerste fase hadden ze ongeveer 900 paalstompen opgegraven, overblijfselen van de palissade. Al deze paalstompen zijn nauwkeurig bekeken op bewerkingssporen en andere opvallende zaken. Dit leverde niets bijzonders op.
Nu groeven ze veel minder paalstompen op, maar in negen daarvan waren rijen met de letters X, V, en M gekrast. Tussen deze negen zat ook de hoekpaal van de wachttoren. De Romeinen telden met letters, alleen de rijen letters op de Krommeniese paalstompen vormden geen duidelijke cijfers. Zo stonden op een paalstomp negen V's achter elkaar, dan vier keer een X en ten slotte drie of vier omgekeerd V's die misschien twee M'en voorstellen. Dit is geen Romeins getal. Omdat ze op de delen van de palen stonden die waren ingegraven, moeten de inscripties vóór de bouw van de palissade zijn aangebracht. Nadat de deze klaar was, zaten ze onder de grond. Kennelijk waren ze na de bouw van de palissade en wachttoren niet meer van belang. Ze waren immers niet meer te zien.
De betekenis van deze inscripties is onduidelijk. Zijn het telmerken voor het aantal geleverde palen? Zijn het aanwijzingen voor de plaats van de paal in de palissade? Ook is het merkwaardig dat de inscripties op palissadepalen alleen in een klein deel van de palissade voorkomen. De andere bijna duizend paalstompen in de rest ervan hadden geen inscripties.

De opgravers hebben een deel van de palissade blootgelegd. Dit zijn de korte, rechtopstaande paalstompen met de witte bordjes erboven.

De complete plattegrond van de wachttoren, twee bijgebouwtjes, de palissade en de kreek. Direct boven de kreek is de ruim tien meter brede opening in de palissade te zien.
TEKENING ARGO, ZAANDAM

Een paalstomp met inscriptie.

› Een scherf van Chaukisch aardewerk met daarop de kenmerkende versiering.

In de eerste fase zijn veel vondsten opgegraven uit de kreek. Ook nu bleek de kreek een vondstrijke plek te zijn waaruit onder meer duizenden aardewerkscherven kwamen en honderden botten. Deze geven aanvullende informatie en verduidelijken het beeld dat al naar voor kwam uit de vondsten van 2018. Zo bestond het merendeel van de scherven uit Fries, handgemaakt aardewerk en een paar procent uit gedraaide, dunwandige Romeinse scherven.

Romeins aardewerk

Voor meer dan de helft compleet was zelfs een schaaltje van zogenaamd Romeins terra sigillata-aardewerk dat versierd was met een patroon van kleine streepjes op de zijkant. Bijzonder was dat tussen de scherven verschillende grijze, hardgebakken en dunwandige zaten met ingekraste, driehoekige versieringen. In de eerste fase troffen de onderzoekers er ook al een paar aan, maar nu meer en grotere. Deze patronen zijn kenmerkend voor 'Chaukisch aardewerk'. De Chauken leefden in Groningen en het aangrenzende deel van Duitsland, langs de kust. Een Romeinse geschiedschrijver noemt ze zeerovers. In Krommenie waren dus ook Chauken aanwezig. Wat deden ze daar? Waren het Romeinse huursoldaten? Of juist bondgenoten van de Friezen?
Het aantal metaalvondsten was dit keer bijzonder laag. Eigenlijk zijn maar twee echt duidelijk Romeinse metalen voorwerpen gevonden, twee mantelspelden.

Open dag

Het onderzoek uit 2018 kreeg veel belangstelling en veel mensen waren ook geïnteresseerd in het vervolg. Daarom werd op 23 mei een Open Dag georganiseerd op de opgraving.
Omwonenden, belangstellenden, amateurarcheologen, maar ook professionele archeologen kwamen kijken. Hoewel het een doordeweekse dag was, waren er toch 350 tot 400 mensen naar het Provily Sportpark gekomen om nog een laatste blik te werpen op de vindplaats. Leuk was dat verscheidene lagere schoolklassen uit Krommenie langskwamen maar ook twee klassen van een gymnasium uit Beverwijk.
De dagen na het bezoek werkten de archeologen flink door en 7 juni was de opgraving klaar. De resten van de palissade, de wachttoren en alle vondsten waren uit de grond gehaald. Deze gaan, samen met de veldtekeningen en de opgravingsadministratie, naar het kantoor van Argo in Zaandam voor onderzoek.
Intussen kan de aannemer aan de slag en zullen er over een paar jaar huizen staan op de plek waar eens een Romeinse wachttoren stond. Gekeken wordt of het mogelijk is om in deze wijk op de een of andere manier de herinnering levend te houden aan deze zeer interessante, meest noordelijke Romeinse nederzetting op het vasteland.

Het vervolg

De komende twee jaar wordt de tweede fase van de opgraving verder uitgewerkt. Uiteindelijk zal er een verslag verschijnen van het gehele onderzoek, dus van zowel de eerste als de tweede fase.
Om meer te weten te komen over de wachttoren, hoeven we niet nog een tijd te wachten op het onderzoeksrapport. Volgend jaar wordt in het Huis van Hilde, het archeologisch centrum van de Provincie Noord-Holland in Castricum, een tentoonstelling geopend over de Romeinen in Noord-Holland. De wachttoren van Krommenie neemt hier een centrale plaats in. En voor de kinderen zal een stripboek verschijnen waarin de wachttoren ook een rol speelt. ●

– Piet Kleij is archeoloog bij de gemeente Zaanstad.

BRON

- Kleij, P., 'Romeinen in Krommenie. Spectaculaire opgravingen', in: *Zaans Erfgoed* 67 (winter 2018).

TEKST JAN VAN DER MALE

Transcriptie van een Nootysye boeck

Olieslager Claes Arisz. Caescooper hield een dagboek bij

Recent heeft het Gemeentearchief Zaanstad een getypte transcriptie van een moeilijk leesbaar handschrift gekregen. Doordat deze bron nu eenvoudiger toegankelijk is, beschouwen wij dit als een waardevolle aanwinst voor de dienstverlening.

Portret van Claes Arisz. Caescoper door Johannes Thopas, 1680. Op de achtergrond zijn oliemolen De Reus.
ZAANS MUSEUM, ZAANDAM (COLLECTIE ZOV)

Het gaat om een transcriptie van het Nootysye Boeck van Claes Arisz. Caescooper (1650-1729), één van de drie kinderen van Aris Cornelisz. Caescooper (1618-1689) en Trijntje Jansdr. (1620-1687). Vader Aris was handelaar in oliehoudende zaden en had een kaashandel. Claes zou zijn vader opvolgen als olieslager en zijn zoon Gerrit (1685-1749) zou die firma in de achttiende eeuw flink uitbreiden. Twee andere zonen van Claes werden in Zaandijk papiermaker.

Inhoud

Claes is net 18 als hij de eerste woorden noteert in zijn *Nootysye boeck*. Op 1 januari 1669 begint hij met dagelijkse aantekeningen. Behalve de weersomstandigheden *('buijde weijnigh sonne schijn, moij weer, donckere loghte')* noteert Claes dat hij op 2 januari boekhouden gaat leren en dat hij 7 januari *'wat onpaslijkc'* is. Zo krijgen we over een verloop van zestig jaar (!) een uniek beeld van het reilen en zeilen van een Zaanse koopman. Hij noteert familiegebeurtenissen maar ook zijn ervaring van gebeurtenissen die in de landelijke geschiedenisboeken een plek hebben gekregen, zoals het Rampjaar 1672 en de komst van tsaar Peter de Grote naar de Zaanstreek. Dankzij dit dagboek weten we dat extreme weersomstandigheden ook van alle tijden zijn; Claes ging als fervent schaatser gerust over het ijs naar Den Helder en deed op de terugweg Wieringen aan, wat inhoudt dat de Zuiderzee bevroren was. Hij is beroemd geworden door zijn zogenoemde Noord-Hollandse Twaalfstedentocht op 19 december 1676. Ook lezen we over zijn reizen naar Zeeland en Vlaanderen (1678) en Duitsland (1680). Bovendien zijn er veel notities over de gebruiken in de zeventiende- en achttiende-eeuwse Zaanstreek, met name onder de rijkere bevolking.

Tv-opname

Wie het *Nootysye boeck* ter hand neemt, blijft lezen! Dat ervoer ook radio- en televisieprogrammamaker Teun van de Keuken, toen hij voor het tv-programma *Verborgen Verleden* bij ons te gast was en dit dagboek bekeek. Van de Keuken bleek een afstammeling van Caescooper en een dagboek als dit brengt je wel heel dicht bij je voorouders!
Van het originele *Nootysye boeck* maakte Ron Couwenhoven een transcriptie, inclusief persoons- en zakenregister. Daardoor is het Nootysye boeck nu makkelijk te lezen en zelfs te doorzoeken op de website van het gemeentearchief: archief.zaanstad.nl, zoekterm *'Nootysye boeck'* in de bibliotheekcollectie. Het originele dagboek is te bekijken op de studiezaal van het gemeentearchief. ●

– Jan van der Male is gemeentearchivaris Zaanstad en Oostzaan.

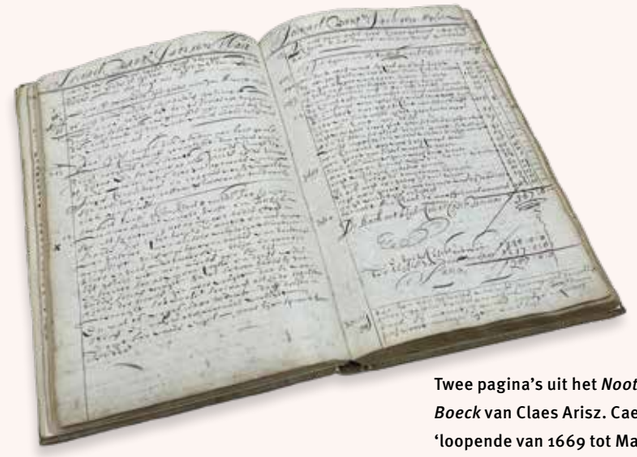

Twee pagina's uit het *Nootystye Boeck* van Claes Arisz. Caescoper 'loopende van 1669 tot Maart 1729'.
GAZ BIBLIOTHEEKCOLLECTIE 15201

TEKST JUR KINGMA

Patentolie uit de Zaan wees zeelieden de weg

Lichtrevolutie begon met Argand-lamp

Ericus Verkade was er in het midden van de negentiende eeuw trots op dat zijn patentolie de vuurtorens aan de Engelse zuidkust liet branden.[1] Een intrigerende opmerking, die uitnodigt tot een zoektocht. Wat had de latere koek- en beschuitfabrikant te maken met de oliefabricage? En welke rol speelde de Zaanstreek in de patentoliefabricage?

Aimé Argand, uitvinder van de uiterst succesvolle Argand-lamp.
SHEILA TERRY-SPL

Argand-lamp van fabrikant Matthew Boulton, ca. 1795.
MUSEUMCOLLECTION.WINTERTHUR.ORG

Het antwoord begint met de uitvinding van de olielamp, of eigenlijk de verbeterde olielamp. Aan het einde van de achttiende eeuw was de wereld na zonsondergang nog heel spaarzaam verlicht. Rijken konden zich dure kaarsen veroorloven; in de steden stond hier en daar een enkele olielantaarn. Het platteland was grotendeels in het duister gehuld.[2]
Een eeuw later waren er veel nieuwe lichtbronnen en werd ook het platteland verlicht. Deze lichtrevolutie begon met de Argand-lamp. De Zwitser François-Pierre-Amédée (Aimé) Argand (1750-1803) werkte vanaf 1780 aan een verbeterde olielamp. Ze bestond uit een holle pit, een schoorsteenvormig lampenglas en een mechanisme om de pit hoger en lager te zetten. De lamp was vijf tot tienmaal lichtsterker dan een kaars en goedkoper in gebruik.
Aimé Argand experimenteerde met allerlei soorten olie. Uiteindelijk voldeed walvisolie het beste.
De lamp werd een enorm succes, al waren er veel conflicten over namaak van zijn vinding. Aimé Argand toog in 1784 naar Engeland om in een partnerschap met William Parker en Matthew Boulton de lamp daar te maken. De laatste was met James Watt firmant van de destijds bekende stoommachinefabriek Boulton & Watt. Aimé Argand experimenteerde met James Watt, uitvinder van de moderne stoommachine, en kreeg in Engeland een patent. In Amerika leidde deze lamp zelfs tot een opleving van de walvisvaart vanwege de olie. Walvisolie en raapolie waren de twee belangrijkste brandstoffen voor de lamp.

Zuiveren

Belangrijk voor het succes van de lamp was ook dat men er in de loop van de negentiende eeuw in slaagde door chemische bewerkingen olie geschikt te maken voor verschillende toepassingen. De Fransman Louis-Jacques Thénard vond in 1802 uit dat je met zwavelzuur raapolie kon zuiveren tot een betere lampolie. Dit raffinageproces leidde tot patentolie.
G. Doorman, die de Nederlandse patenten heeft gecatalogiseerd en beschreven, legt een verband tussen de uitvinding van Thénard en de introductie van de Argand-lamp.[3] Doorman stelt dat alle vormen van gezuiverde olie, geschikt voor de Argand-lamp, patentolie werden genoemd; olie geschikt voor de patentbrander. In de loop van de negentiende eeuw werd nog een aantal patenten verleend voor het zuiveren van plantaardige olie.

Patentoliefabriekjes

In de negentiende eeuw startten ook Zaanse kooplieden kleinschalige patentoliefabriekjes om te profiteren van de vraag naar deze brandstof. Zij waren geen koplopers of innovators. De kennis van patentolie deden zij waarschijnlijk op tijdens hun wekelijkse bezoek avulstationan de koopmansbeurs in Amsterdam.
Vanaf 1807 werd in de couranten al geadverteerd voor patentolie. Het was een nieuwe commerciële mogelijkheid. Hoewel er concurrentie was van walvistraan en later petroleum bleef er de hele eeuw vraag naar patentolie. In 1819 waren er in Nederland zeven patentoliefabriekjes. In 1850 waren er tachtig. Het spreekt bijna voor zich dat ook in de Zaanstreek, waar al meer dan twee eeuwen oliemolens stonden, ondernemers patentolie begonnen te produceren.
Ericus Gerardus Verkade (1835-1907) was een notariszoon uit Vlaardingen. Zijn moeder was Geertruida van Gelder, die stamde uit de bekende Zaanse papiermakersfamilie. De vader van Ericus overleed vlak voor zijn geboorte.
Zijn moeder verhuisde naar de Zaanstreek en hertrouwde in 1845 met graanhandelaar en olieslager Jan Keg. Geertruida overleed in 1851.
Ericus werd een van de erfgenamen van een deel van het Van Gelder-kapitaal. Na zijn school- en handelsopleiding werd hij koopman in graan en oliehoudende zaden en kocht hij in 1853 uit de erfenis het patentoliefabriekje van Kreuger in het Westzijderveld.
Ericus begon met één knecht en geleidelijk breidde hij het fabriekje uit. Hij produceerde op zeker moment 12.000 kilo patentolie per dag en exporteerde die vooral naar Engeland, Schotland en Ierland, waar deze onder meer gebruikt werd voor vuurtorens, uitgerust met de Argand-lamp.
Vuurtorens kennen een lange voorgeschiedenis. Beroemd waren de torens in de oudheid, zoals de Pharos van Alexandrië. Langs de Hollandse en Zeeuwse kust waren er ook vuurbakens met vuren van steenkolen of takkenbossen.
Vanaf 1784 bleek de Argand-lamp gedurende een eeuw de beste lamp voor vuurtorens. Zij was effectief door het gebruik van reflectoren. Dit catoptric-systeem was in 1777 uitgevonden door de Engelsman William Hutchinson.[4]
Het licht werd door de reflector gebundeld. Voor de zichtbaarheid moest de bundel draaien. In 1818 was de vuurtoren van Westkapelle de eerst in Nederland die werd uitgerust met dit systeem, gevolgd door de vuurtoren van Kijkduin. Patentolie was hierbij lang een belangrijke brandstof.

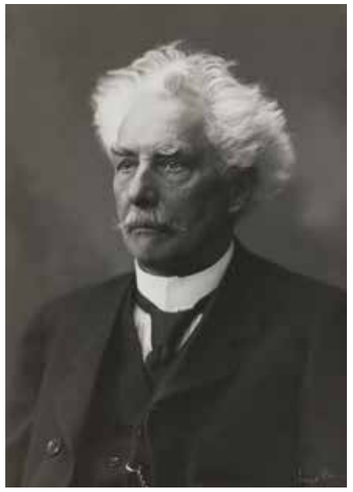

‹ Louis-Jacques Thénard verbeterde raapolie tot een zuiverder lampolie (patentolie).
MEISTERDRUCKE-913738

Ericus Gerardus Verkade omstreeks 1890. GAZ 21_47076

De vuurtoren in West-Kapelle (1818) bezat vijftien Argand-olielampen met verzilverde lichtkaatsers.
VUURTORENSINNEDERLAND.NL

Fabriek afgebrand

Ericus Verkade heeft ruim twintig jaar patentolie geproduceerd. We vermeldden dat hij in 1853 de patentoliefabriek van Kreuger overnam. In 1855 trouwde hij met Trijntje Smit, dochter van olieslager Gerrit Smit. In 1862 kocht Ericus Verkade een klein pakhuis aan de Oostzijde, waar hij een nieuwe patentoliefabriek in inrichtte.[5] Op 30 mei 1863 kwam daarvoor een Hinderwetvergunning af.[6]
In 1868 werd de fabriek geheel vernieuwd. In 1875 brandde een deel af. Het gebouw werd herbouwd als pakhuis Vlaardingen. Ericus Verkade stopte met de productie van patentolie en ging vanaf 1877 weer verder als commissionair in olie om in 1885 een stoombroodfabriek te beginnen. Toen het complex in 1889 in veiling kwam, bestond dit pakhuis in West-Zaandam uit een stenen woonhuis dat als kantoor had gediend, het vrij nieuwe pakhuis Breukelen met drie nieuwe oliebakken en het stenen pakhuis Vlaardingen.
Naast Ericus Verkade waren er meer grote patentolie-fabrikanten in de Zaanstreek. In 1851 begon koopmanszoon Jacob Vis Pz. (1828-1888) voor zichzelf in de handel in lijnzaad en raapzaad. Omdat er in Zaandijk veel familieleden

Zicht over de Zaan op de Oostzijde, ca. 1895. Rechts vooraan pakhuis Vlaardingen van Verkade. DE ZAANSCHE MOLEN

Kalenderblad uit 1893 van patentoliefabriek Jacob Vis Pzn. GAZ

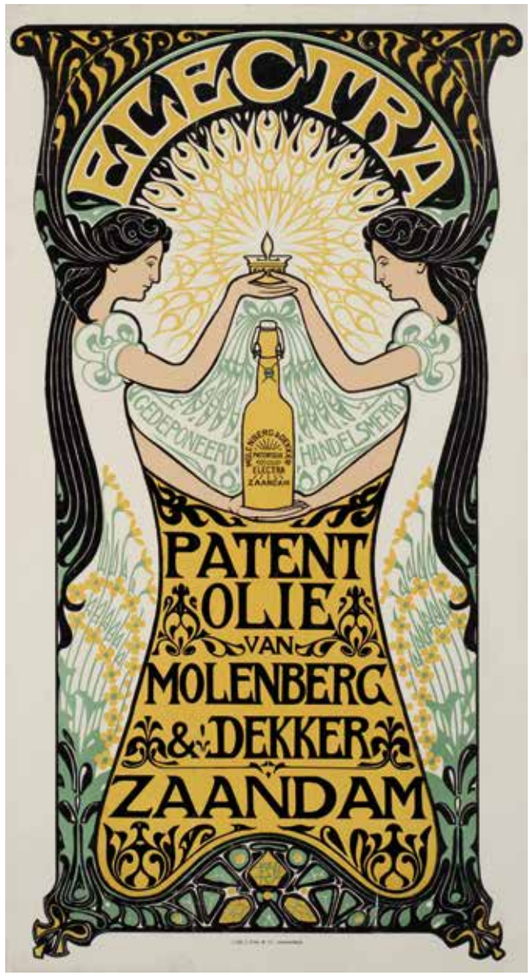

Reclameplaat voor Electra-patentolie van Molenberg & Dekker. RECLAMEARSENAAL.NL

waren met dezelfde naam werd hij Kopiet genoemd. Zijn grootvader bezat acht oliemolens en drie pelmolens. Van zijn moeder kocht Kopiet oliemolen De Koe.
Door erfenissen nam zijn vermogen snel toe. In 1862 bouwde hij aan de Lagedijk in Zaandijk de patentoliefabriek Genua. Hierin werd een stoomketel geplaatst. In 1875 werd naast deze fabriek de oliefabriek Livorno gebouwd. In 1877 zette Jacob Vis aan de overkant van de Zaan, op de plek van oliemolen De Oude Wolf, een verf -en stopverffabriek.[7]
Een andere koopmanszoon die in patentolie ging, was August Avis, die in augustus 1869 de patentoliefabriek van de weduwe S. Kuijper-Endt overnam. Daarbij hoorde ook de handel in petroleum en machineolie.[8]
August Frederik Gerbrand Avis werd op 29 december 1846 geboren in Westzaan. Hij trouwde in 1870 in Koog aan de Zaan met Neeltje Honig. Op 4 april 1878 kreeg hij vergunning voor het oprichten van een nieuwe patentoliefabriek aan de Hogedijk in Zaandam.
De firma Tip in Westzaan werkte vanaf 1750 met drie oliemolens: De Roggebloem, De Jonge Dolfijn en Het Prinsenhof. In 1866 kregen de producenten een prijs voor hun gezuiverde olie.[9] Het is onduidelijk wanneer zij met de fabricage van patentolie begonnen. De firma deed dat in ieder geval nog tot in 1902.
Oliehandelaren in de Zaanstreek bleven aan het einde van de negentiende eeuw patentoliefabrieken bouwen. In 1891 liet petroleumhandelaar A. Wijnberg de patentoliefabriek Olijftak aan de Westzijde in Zaandam neerzetten. In 1899 bouwde Jan van Heijningen aan de Zaandamse Westzijde de patentoliefabriek Orion.

Examen scheikunde

Hoe belangrijk de productie van plantaardige olie in de Zaanstreek destijds was, blijkt misschien wel uit een van de vele vragen bij het eindexamen scheikunde van de Zaandamse HBS in 1892: Geef voorbeelden van plantaardige en dierlijke vetten. Hoe bereidt men standolie en patentolie?[10]
Toen werden in de Zaanstreek al bijna drie eeuwen oliehoudende zaden uitgeperst; eerst met windkracht en later met stoomkracht. Plantaardige oliesoorten werden gebruikt voor verlichting, het maken van verf en in de voedselbereiding. Er waren toepassingen in chemische processen zoals zeepbereiding. De plantaardige oliën concurreerden met dierlijke vetten zoals walvisolie.
Door de toenemende welvaart in de tweede helft van de negentiende eeuw groeide de vraag naar verlichtings-middelen. Nieuwe vindingen deden opgeld. Zaandam kreeg in 1859 en Wormerveer in 1863 een gasfabriek. Dat betekende gasverlichting langs de straten en in de huizen van hen die het konden betalen. Andere plaatsen volgden; Oostzaan in 1913.
Met de komst van kerosine en gas als brandstof voor verlichting begon patentolie terrein te verliezen. In 1890 waren er in Nederland nog 22 patentoliefabriekjes. Uit het verslag van de gemeenteraad van Zaandam van 18 november 1892 blijkt echter dat het verboden was om in kermiskramen petroleumlampen te gebruiken. Kaarsen of lampen die patentolie gebruikten, mochten wel. Gaslicht mocht ook.[11]
Saillant detail is dat diezelfde gemeenteraad in 1872 besloot te voldoen aan het verzoek twee straatlantaarns op het Oosterkattegat te laten branden op petroleum en de patentolie af te schaffen.[12] Het laat zien dat er een flinke strijd was tussen de verschillende soorten lichtbronnen. De gasverlichting werd opgevolgd door elektrisch licht. Verlichting werd in toenemende mate van een stedelijk luxeproduct tot een levensbehoefte voor alle Nederlanders, arm of rijk en in de stad of op het platteland. De langere verlichtingstijd maakte een andere manier van leven mogelijk. Het was een geleidelijke revolutie.
Aan het begin van de twintigste eeuw waren er nog heel wat olielampen in gebruik. Patentolie was nog steeds een van de mogelijke brandstoffen. In 1902 kwam Verkade terug op de verlichtingsmarkt, nu met waxinelichtjes. ●

– Jur Kingma is amateurhistoricus en schrijver.

NOTEN

1 Verkade, Jac., *Schets van de industriële ontwikkeling in de Zaanstreek.* Stichting Voorlichting Zaanstreek, 1964.
2 Berkers, E., 'Gas, licht en elektriciteit' in: *Geschiedenis van de techniek in Nederland.* De wording van een moderne samenleving 1800-1890. (Zutphen, 1993) Deel III 91- 105.
3 Doorman, G., *Het Nederlandsche Octrooiwezen en de techniek der 19e eeuw* ('s-Gravenhage, 1947) 94.
4 Elton, Julia, *Reflected Glory. The British Lighthouse Service in the 18th and 19th century.* Zoom-lezing Newcomen Society of London, 16 mei 2024.
5 Honig, Gerrit Jan, *Stamboek Smit* (Koog aan de Zaan, 1935) 212.
6 GAZ, OA-0207 Hinderwetvergunningen Zaandam.
7 Vis, D., 'Jacob Vis Pz. 1828-1888, Koopman-Fabrikant' in: *Verf. De historie van de Zaanse verfindustrie,* themanummer van *Met Stoom* en *Anno 1961* (Zaandam, 1993) 16-20.
8 *Zaanlandsche Courant,* 26 augustus 1869.
9 *Nieuwe Rotterdamsche Courant,* 18 augustus 1866.
10 GAZ, Bijlage Gemeenteverslag Zaandam, 1892.
11 GAZ, Gemeenteverslag Zaandam, 1892.
12 GAZ, Gemeenteverslag Zaandam, 1872.

ADVERTENTIES

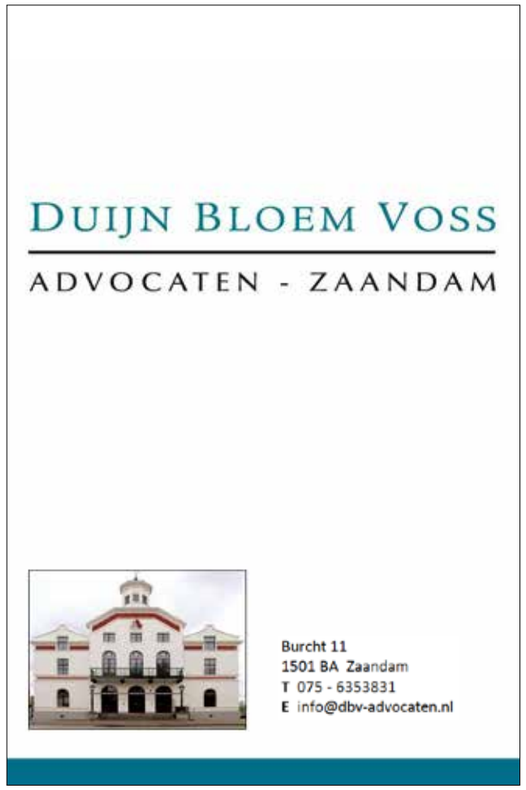

Een kijkje achter de schermen van het Zaans Museum
De collectie van het Zaans Museum is groot en divers en is onderverdeeld in een aantal kennisdomeinen. Design en mode is er één van. Hieronder valt natuurlijk ook de rijke textielcollectie.

TEKST TEAM MUSEALE ZAKEN | BEELD JIMMY NELSON, ZAANS MUSEUM

Streekdracht opnieuw belicht

Fotograaf Jimmy Nelson eert tradities

Het Zaans Museum verwelkomt dit najaar de laatste etappe van de reizende tentoonstelling Ode aan Nederland. De van origine Britse fotograaf Jimmy Nelson, bekend van zijn indrukwekkende weergaven van culturele tradities wereldwijd, heeft zijn lens nu gericht op Nederland.

Kaper van changeant zijde, achttiende eeuw. ZOV-02745

Tasje van reststof, achttiende eeuw. ZOV-02788

Wagd van sits, achttiende eeuw. ZOV-06168

Ode aan Nederland in het Zaans Museum neemt bezoekers mee langs twintig Nederlandse gemeenschappen die hun streekdracht koesteren, waarbij ook foto's van Zaanse streekdracht worden getoond. Ze laten zien hoe traditionele kleding liefdevol wordt bewaard en gedragen. De tentoonstelling is gebaseerd op Nelsons boek *Between the Sea and the Sky*.

Bijzondere traditie

De Zaanstreek kent ook een bijzondere traditie op het gebied van streekdracht en mode. Het Zaans kostuum heeft een werelds karakter. In de zeventiende en achttiende eeuw was de Zaanstreek een knooppunt van internationale handel.
Textiel kwam van over de hele wereld: zijde uit China, katoen uit India en Suriname. Voor veel mensen was kleding functioneel, maar voor een kleinere groep waren kleren ook statussymbolen, die de rijkdom en de maatschappelijke positie van de drager toonden. Vrouwen droegen bijvoorbeeld overrokken met rijkelijk versierde sits (handbeschilderde stof) uit India, terwijl fijne wollen damastjassen uit het Engelse Norwich werden gedragen door mannen. De snit en decoraties volgden de laatste modetrends uit wereldsteden als Amsterdam en Parijs.
De traditionele Zaanse dracht en bijbehorende voorwerpen in de collectie bieden een kijkje in het dagelijks leven van vroeger en vormen zo het culturele erfgoed van een deel van de Zaanse gemeenschap door de eeuwen heen.

Kunstenaar Jimmy Nelson is onder meer bekend van zijn boek *Before They Pass Away*, een reeks monumentale portretten van lokale gemeenschappen wereldwijd.
Met zijn project *Ode aan Nederland* belicht hij de rijke verscheidenheid van de Nederlandse regionale streekdrachten.
De tentoonstelling biedt een eigentijds perspectief op het behoud van Nederlands cultureel erfgoed. Een oproep om meer oog te hebben voor eigen tradities. In zijn eigen woorden: ‘In een wereld waarin we steeds meer op elkaar lijken, mogen we het unieke van deze streekdracht omarmen. Het is iets van ons, wat nergens ter wereld te vinden is.’

Opgewekte speelsheid

De monumentaliteit en opgewekte speelsheid waarmee Nelson traditionele kleding in beeld brengt, spreekt jong en oud aan. Zijn unieke manier van werken eert de traditie en zet deze letterlijk in een eigentijds licht.
Het Zaans Museum onderstreept het belang van een open benadering van erfgoed. Zodoende leren we opnieuw te kijken naar onze cultuur en identiteit en stil te staan bij de voortdurende verandering van wat we belangrijk vinden en wat we willen bewaren voor de toekomst.

Zaanstreek 2020. © JIMMY NELSON B.V.

Vroeger werd beschadigde of oude kleding niet weggegooid, maar gerepareerd, hergebruikt en van generatie op generatie doorgegeven. Hoewel *upcyclen* dus niet nieuw is, kan het nuttig zijn om die oude praktijken naast de weggooimentaliteit van de huidige mode-industrie te leggen. De geschiedenis kan ons vandaag dan inspireren om duurzamer te zijn. Precies daarom is het TexLAB ontwikkeld. Bezoekers aan de tentoonstelling kunnen in dit lab werken aan creatieve textielopdrachten. Daarnaast bieden lezingen en workshops achtergrondinformatie en praktische tips. Deze programmering is ontwikkeld in samenwerking met platform Modemuze, Crafts Council Nederland, Stichting De Zaanse Kaper en textiel- en regiogeschiedenisspecialist Inge Bosman. Kijk op zaansmuseum.nl voor de agenda.

Teruggeven aan gemeenschappen

De kunstwerken van Jimmy Nelson gaan verder dan alleen de prachtige beelden. Met zijn projecten wil hij ook iets waardevols teruggeven aan gemeenschappen. In zijn foto's creëert hij een gevoel van waardering en bewondering. Daarmee wil hij bijdragen aan het behoud van de gemeenschappen en culturen die hij in foto's vastlegt.
Als tastbaar resultaat en blijvend teken van waardering doneert Jimmy Nelson met zijn speciaal opgezette stichting een kunstwerk aan iedere geportretteerde gemeenschap na afloop van de tentoonstelling.

Ode aan Nederland is van 29 september 2024 t/m 25 januari 2025 te zien in het Zaans Museum. In het kader van de expositie verzorgt kostuumgroep De Zaanse Kaper op 11 december een show en een lezing. Meer info op zaansmuseum.nl ●

De kaper

Karakteristiek voor de Zaanse streekdracht is de kaper, een bijzonder gevormde kap die vrouwen over een muts op het hoofd droegen. Eenvoudige kapers waren gemaakt van wol, meer verfijnde exemplaren werden vervaardigd uit moirézijde of changeantzijde.
Moiré ontstaat nadat de stof door deze te persen plaatselijk is vervormd. Daardoor wordt het licht op verschillende manieren weerkaatst en ontstaat er een karakteristiek golvend, waterachtig effect. Changeantzijde is een glanzende stof die van kleur verandert omdat de zijde met twee kleuren draden is geweven.
Een uniek kenmerk van de Zaanse kaper was de trapeziumvorm. Over een brede boog van stijf karton werd de stof gespannen. Door het karton te verwarmen en te buigen ontstond de platte bovenkant, die daarmee afweek van de gebruikelijke ronde vorm in de rest van Noord-Holland.
In de Zaanstreek werd soms een fijn koord langs de rand genaaid om slijtage te voorkomen. Oudere dames droegen de kaper in bijpassende kleuren. Wanneer de kaper onderdeel werd van de streekdracht is niet bekend, maar gedragen werd het bijzondere hoofddeksel tot het midden van de negentiende eeuw.

TEKST GILJAM KLIJN

Bouw Plan Kalf en Westerkoog ‘zware bevalling’

Onenigheid over streekplan; wens inwoners genegeerd

Vlak voor en na de vorming van Zaanstad werd de eerste paal geslagen voor Plan Kalf en Westerkoog. Vijftig jaar later worden deze wijken door de inwoners hooggewaardeerd. De komst van de stadsuitbreidingen had veel voeten in aarde. Westerkoog paste niet in het Structuurplan. Plan Kalf voorzag aanvankelijk in veel hoogbouw, terwijl Zaandammers eengezinswoningen wilden.

Beide wijken worden volgens de mode van de jaren zeventig gekenmerkt door woonerven en veel groen. Er zijn veel eengezinswoningen. Er zijn echter ook verschillen. Plan Kalf kent meer deelbuurtjes, die qua opzet van elkaar afwijken. Het percentage sociale huurwoningen is er hoger dan in Westerkoog.
De wijken kwamen met de nodige strubbelingen tot stand. We nemen als startpunt van het artikel het structuurplan voor de Zaanstreek van 1963.

Structuurplan

In 1961 gaven de Zaangemeenten opdracht tot het maken van een structuurplan voor de Zaanstreek. Dit kwam in 1963 gereed. De opstellers voorzagen een bevolkingsgroei van 100.000 inwoners naar 200.000 à 250.000 inwoners.
De behoefte aan industrieterreinen zou sterk toenemen. Woonwijken waren gedacht in Assendelft-Noord, het Guisveld en de Kalverpolder. Ook plan Kalf kreeg zijn plek. In het Westzijderveld, ter plekke van de huidige wijk Westerkoog, was geen woningbouw gepland.
De opstellers van het plan wilden daar een groenstrook. Deze moest een buffer vormen tussen het industrieterrein met insteekhavens dat in het plan vanaf het Noordzeekanaal tot aan de Mallegatsloot in de Koog doorliep en de woonwijken in het noorden van de streek. Eerder waren er plannen om het industrieterrein nog verder te laten doorlopen tot aan de Guisweg.
De gemeenteraad van Koog aan de Zaan was zeer ontevreden over het structuurplan. Deze gemeente zat ingeklemd tussen de spoorlijn en de Zaan. Vanaf de Tweede Wereldoorlog kon zij niet uitbreiden. Het inwonertal was sinds 1947 gedaald van 7184 inwoners naar 6733 inwoners.
Uitbreiding was alleen mogelijk aan de westkant van de spoorlijn in het Westzijderveld en dat mocht dus niet volgens het structuurplan.
De gemeente Zaandam zag het structuurplan juist wel zitten. Burgemeester Franken van Zaandam pleitte voor petrochemische industrie aan de noordkant van het Noordzeekanaal tot in het Westzijderveld. Dan was een bufferzone wel nodig, vanwege de overlast. Kwade tongen beweerden zelfs dat de bufferzone nodig was om in een later stadium het industrieterrein en de insteekhavens alsnog uit te breiden tot aan de Guisweg in Zaandijk. De in 1960 aangetreden burgemeester Rindert van Zinderen Bakker vertolkte het standpunt van Koog aan de Zaan: Als deze plannen doorgingen, zou hij na het einde van de ambtsperiode uit de Zaanstreek vertrekken vanwege de stank- en milieuhinder.

‘Pourquoi’

In 1964 was er in de gemeente Zaandam een rel over een beeld van de beeldhouwer Slavomir Miletić. De gemeente Zaandam wilde het beeld De Houtwerker niet op de Beatrixbrug plaatsen omdat ze het artistiek onder de maat vond. Dit tot groot ongenoegen van de beeldhouwer.
De gemeente Koog aan de Zaan besluit in juni 1964 een ander beeld van de beeldhouwer, namelijk het standbeeld ‘Pourquoi’ (Frans voor ‘waarom’) aan te kopen.
Het standbeeld stelt een man voor die zijn handen in wanhoop ten hemel rijst. Voor de gemeente Koog aan de Zaan symboliseerde het beeld de wanhoop over het dwarsliggen van de gemeente Zaandam bij het bebouwen van het Westzijderveld. De aankoop van het beeld was een steek onder water naar de gemeente Zaandam. ‘Pourquoi’ is nog steeds te vinden op de hoek Breestraat en Verzetsstraat in de Koog.
Projectontwikkelaar Havenzate bood aan kosteloos een alternatief ruimtelijk plan op te stellen voor het Westzijderveld onder voorwaarde dat hij het mocht uitvoeren als de gemeenteraad ermee akkoord zou gaan.
Professor ir. J.H. Froger, hoogleraar aan de Technische Hogeschool in Delft, maakte een plan waarbij bebouwing in het Westzijderveld wel mogelijk was. Hij bracht de grootte van het industrieterrein terug. Er zou in de Zaanstreek toch geen ruimte zijn om alle industriearbeiders te huisvesten.
Hij bedacht dat de ontsluiting van de woonwijk via een parallelviaduct van de toen nog te realiseren Coentunnelweg kon. Het was ook mogelijk de wijk te bereiken via de te realiseren Hem-autotunnelweg, pal ten westen van de huidige wijk Westerkoog. Ontsluiting alleen via de Guisweg zou namelijk tot problemen leiden, gelet op de hoge treinfrequentie. Daar weten we vijftig jaar later alles van.
Op 27 februari 1969 keurt de gemeenteraad van Koog aan de Zaan het bestemmingsplan Westzijderveld goed. In 1970 is ook de provincie Noord-Holland met bebouwing akkoord. De economie begint te veranderen naar meer nadruk op diensten en daarom is er minder behoefte aan industrieterrein. Er komt verzet tegen de overlast die met name de petrochemische industrie met zich mee zal brengen. De ontsluiting van de wijk door middel van het parallelviaduct vindt de provincie een goede oplossing.

Structuurplan 1963. Plan Kalf, woonwijken in de Kalverpolder, Assendelft-Noord en het Guisveld met industrie tot aan de Mallegatsloot. GAZ 52_00718

Doop van het beeld Pourquoi van Slavomir Miletić (tweede van links). NATIONAAL ARCHIEF/ ANEFO/JOOP VAN BILSEN.

Eengezinswoningen

Het sociografisch bureau van de gemeente Zaandam doet onderzoek naar woonwensen van de Kogers. Van de woningzoekenden wil driekwart een eengezinswoning en dat wordt het uitgangspunt voor de nieuwe wijk. De gemeenteraad van Koog aan de Zaan keurt een derde sociale woningbouw goed.
De Algemene Woningbouwvereniging Koog aan de Zaan (nu Parteon) mocht zelf geen sociale huurwoningen bouwen in de nieuwe wijk, maar moest deze afnemen van projectontwikkelaar Havenzathe. Die bepaalde de architectuur van de woningen.
In juni 1972 moet de gemeenteraad van Koog aan de Zaan een besluit nemen over een overeenkomst met ontwikkelaar Havenzathe. Het plan hield in 2678 woningen, waarvan een derde sociale woningen en vijftien procent hoogbouw van drie verdiepingen. Het knetterde in de raad. Hij ging met een meerderheid van slechts één stem akkoord.
De PvdA was verdeeld. Wethouder Hans Melessen (PvdA) wilde vijftig procent sociale woningbouw en stemde tegen de overeenkomst. Hij vond het een asociaal plan.
In Zaandam ging men ten slotte voor plan Kalf uit van zeventig procent sociale woningbouw.
Ook de andere wethouder, Piet Kaaijk van de CPN, stemde om dezelfde reden tegen het plan. De wethouders behielden wel hun functie.
Burgemeester Van Zinderen Bakker nam daarom daarna zelf de contacten met Havenzathe waar. Pas eind 1972 kon met het opspuiten van het bouwterrein worden begonnen.
Per 1 januari 1974 ging Koog aan de Zaan op in Zaanstad.
De gemeenteraad van Zaanstad sputterde nog wat tegen het plan, maar kon er niets meer aan doen. In december 1974 mocht de inmiddels ex-burgemeester Van Zinderen Bakker de eerste paal slaan voor plan Havenzathe.

Plan Kalf

De wijk Plan Kalf in Zaandam vormde planologisch minder een probleem. In het structuurplan van 1963 komt hij in zijn huidige vorm al voor. Het was de laatste nieuwe woonwijk op het grondgebied van Zaandam, nadat de bouw van het Peldersveld en het Hoornseveld eind jaren zestig was afgerond.
De grond voor Plan Kalf was al in 1966 opgehoogd.
De gemeente Zaandam ontwikkelde het ontwerp zelf. In 1968 werd een plan gemaakt voor circa 4000 woningen, waarvan zeventig procent hoogbouw. Drie torenflats

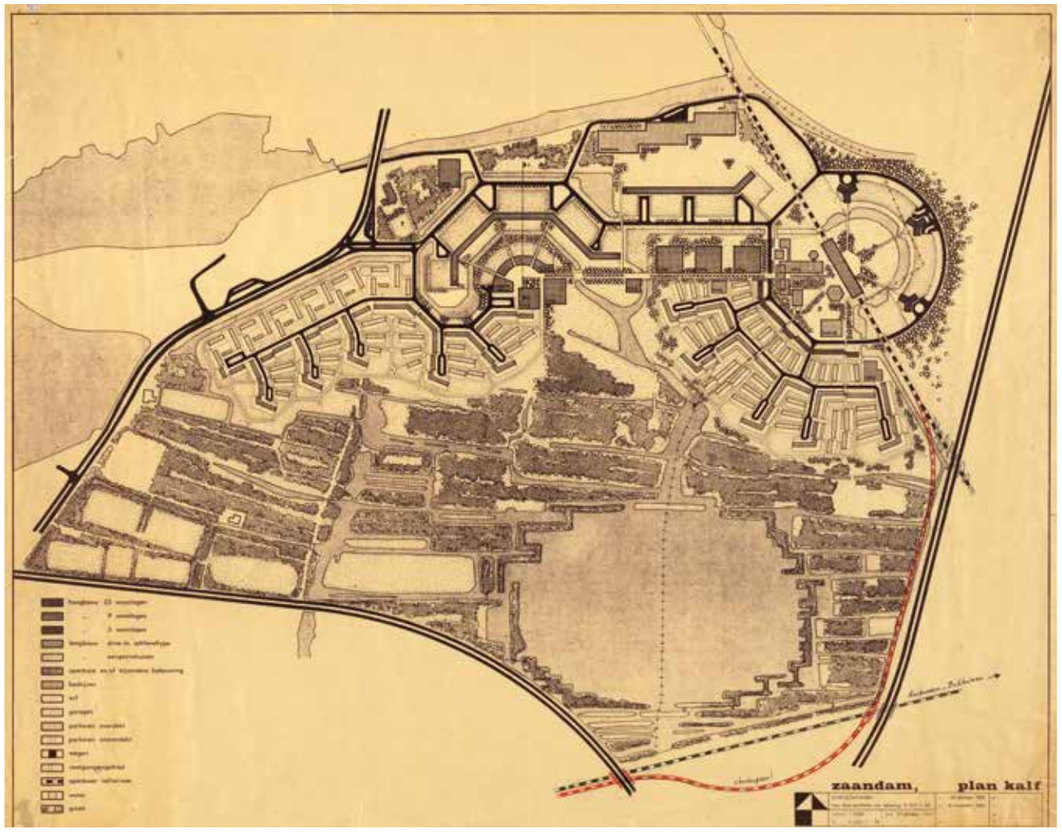

van 23 verdiepingen en 68 meter hoog - de hoogte van de huidige flat Conrad bij de Den Uylbrug - werden aan de rand van het plan gesitueerd, net over de grens met Oostzaan, rondom een metrostation met een verbinding naar Amsterdam. Er werden ook nog eens drie flats van veertien verdiepingen hoog gepland. Van de woningen was negentig procent sociaal. De auto's moesten worden gestald in parkeergarages, zodat op het maaiveld wandelpaden konden worden aangelegd.
Er werd in 1968 een maquette van de nieuwbouwwijk gemaakt en opgesteld in de Jozefkerk aan de Veldbloemenweg. Er volgde een storm van protest. Kontakt Milieubeheer Zaanstreek was tegen aantasting van natuurwaarden. Zaans Schoon vroeg zich af of hier een verkapte uitbreiding was gepland voor Amsterdammers met een kleine portemonnee waarvoor in Amsterdam geen plaats is. Zaandammers verhuisden indertijd naar eengezinswoningen in Heerhugowaard en Castricum.
De woningbouwcorporaties vonden dat het plan niet aansloot bij de woonwensen van hun woningzoekende leden, want die wilden een eengezinswoning. De verhuur van de net opgeleverde Era-flats verliep problematisch. De mening van de woningcorporaties was van belang, want zij mochten sinds 1969 zelf woningen ontwikkelen in plaats van de gemeente.

Ontwerptekening Plan Kalf 1969. Rechtsboven drie flats van 23 verdiepingen rond een plein met metrostation.
GAZ 53_01112

Verkiezingsposter van wethouder Gerrit Schoen.
GAZ 62_00703

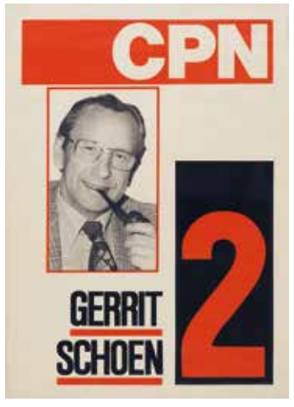

De gemeente Oostzaan maakte bezwaar tegen het plan. Zij had uit de krant moeten lezen dat er op haar grondgebied zou worden gebouwd.
De gemeenteraad van Zaandam had eveneens zijn twijfels. Wethouder Dirk Metselaar (PvdA) wist van geen wijken. Er was sprake van grote woningnood en afzien van het plan zou alleen maar tot vertraging leiden. Metselaar was sinds 1956 wethouder en onder zijn leiding waren in de strijd tegen de woningnood vele wijken met steeds hogere flats in Zaandam gebouwd, zoals de Vijfhoek, Kogerveld,

‹ Slaan eerste paal Westerkoog. Tweede van links oud-burgemeester Van Zinderen Bakker, rechts wethouder Schoen. GAZ 28_56543, HENK VAN 'T LOO

Montage betonelementen van Indeco Coignet in Westerkoog.
GAZ 91_002857

Poelenburg, Hoornseveld en Peldersveld. Hij kon niet inzien dat de tijd van hoge flats voorbij was en de woningnood ook minder was.
In april 1970 keurde de provincie het plan af, vanwege strijdigheid met het Streekplan. Dit stond alleen beperkte hoogbouw toe.

Verkiezingen

In juni 1970 waren er verkiezingen in Zaandam. Wethouder Gerrit Schoen (CPN) nam het stokje van Metselaar over. Hij gaf opdracht tot het maken van een nieuw Plan Kalf. Hij betrok daar de Federatie van Zaanse woningbouwverenigingen en de provincie bij. Dit keer alleen op het grondgebied van Zaandam.
Het nieuwe plan voor 2400 woningen was heel anders dan het oorspronkelijke. De nadruk lag op eengezinswoningen. Net als in Westerkoog was het aandeel flats vijftien procent. Wel was zeventig procent van de woningen sociaal tegen 33,3 procent in Westerkoog.
Ook Plan Kalf kent meerdere fasen. In de eerste fasen werden vooral sociale huurwoningen gebouwd en bepaalden de woningcorporaties de architectuur van de woningen. In latere fasen ontwikkelden ook het ABP en het Bouwfonds woningen. Deze deelgebieden wijken qua architectuur duidelijk af.
Wethouder Schoen overlegde vaak met bewoners en belangengroepen. Dat deed hij veelal in de rooms-katholieke kerk van het Kalf. Bij het slaan van de eerste paal was ook pastoor Visser van deze kerk aanwezig. Wethouder Schoen zei tegen hem dat hij zo vaak het woord had gevoerd in de kerk dat hij de volgende keer katholiek zou worden en de pastoor lid van de CPN. 'Word dan maar katholiek', antwoorde de pastoor.

Eerste paal

Het is begrijpelijk waarom ex-burgemeester Van Zinderen Bakker en wethouder Schoen de eerste paal sloegen van respectievelijk Westerkoog en Plan Kalf. Van Zinderen Bakker pleitte al vanaf begin jaren zestig voor het uitbreidingsplan Westerkoog. Toen beide Koogse wethouders in 1972 tegen het plan stemden, nam hij de contacten met Havenzathe waar. Zonder zijn inzet was het plan er niet gekomen.
Dat geldt ook voor wethouder Schoen. Hij erfde in 1970 een puinhoop. Een plan dat veel protesten opriep, geen draagvlak had bij de gemeenteraad en was afgekeurd door de provincie.
Het is knap dat binnen vier jaar de eerste paal kon worden geslagen voor een heel ander plan. Schoen creëerde draagvlak door partijen die protesteerden bij het plan te betrekken en door steeds pragmatisch te handelen. ●

– *Giljam Klijn is redacteur van* Zaans Erfgoed.

BRONNEN

- Beukers, Eelco en Van Zijl, Corrie (red.), De Klerk, Len, 'De Zaanstreekstad' en 'Ruimtelijke ordening en stedenbouw in de Zaanstreek 1890-2010' in: *Geschiedenis van de Zaanstreek*, 2012.
- Bureau voor ruimtelijke ordening en architectuur, Kuiper, De Ranitz, Van der Ree en Van Tol en de Dienst Gemeentewerken Zaandam, *Structuurplan voor de Zaanstreek*, november 1963.
- Delpher, lemma Plan Kalf, Westzijderveld en Havenzathe.
- Gemeentearchief Zaanstad, diverse stukken w.o. raadsnotulen van de gemeenten Zaandam en Koog aan de Zaan.
- Hoebens, F.Q.J.I., *Aanbevelingen voor de ruimtelijke ordening van het Westzijderveld*, juni 1971, gesprek met de heer Hartog van Dienst Gemeentewerken Koog aan de Zaan, 3 februari 1971.
- Oudega, Piet, 'De invloed van planologie op de vormgeving van Zaanstad', *Met Stoom/Anno 1961*, september 1999.
- Sociografisch bureau Zaanstreek, *Toelichting uitbreidingsplan Westzijderveld*, augustus 1967.

BOEKEN, ETC… COÖRDINATIE LEONORE OLDE-VERBURG | BEELD GEMEENTEARCHIEF ZAANSTAD

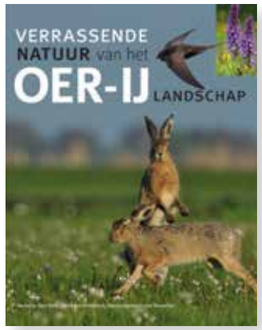

Bart Korf e.a., *Verrassende natuur van het Oer-IJ-landschap,* 152 blz. € 24,90. ISBN 978-94-92335-51-7

Natuur van het Oer-IJ

Na de Atlas van het Oer-IJ is er nu een tweede themadeel verschenen. Het eerste ging over oorlog en strijd in dit gebied, het tweede heeft een vreedzamer thema: de natuur. Het boek is geschreven door een keur aan natuurkenners, veertien in getal.
'Het Oer-IJ is nog overal' is de titel van het eerste hoofdstuk. Het is de rode draad in het boek: overal in dit gebied zie je nog natuurverschijnselen die gerelateerd kunnen worden aan de vroegere rivierdelta die het Oer-IJ is geweest.
In het tweede hoofdstuk wordt de ontwikkeling ervan nog eens uit de doeken gedaan. Kort gezegd komt het erop neer dat in dit deel van Noord-Holland rivieren als de Vecht en de IJssel uitmondden en een getijdekrekensysteem vormden, dat ongeveer 4000 jaar geleden bij Castricum in zee uitkwam. Door verzanding ontstonden er strandwallen ter hoogte van Uitgeest en Limmen en uiteindelijk sloot zich de kustlijn en bleef er een gebied met duinen en veen achter.
In het boek bespreken de auteurs de verscheidenheid aan landschappen die daardoor is ontstaan: zand, klei, veen en water. Elke ecologische ruimte wordt besproken: het ontstaan ervan en voorkomende soorten planten en dieren. Centraal staat wel de afnemende biodiversiteit door ontwikkelingen in de landbouw, de woningbouw, de industrie, het ontbreken van verbindingszones voor zoogdieren en vissen en het gebrek aan dynamiek in het landschap.
Het levert een brede en gedetailleerde beschrijving van de ecologische eenheden in het gebied en een pleidooi voor een heroriëntatie op het behoud van de diversiteit. En het geeft suggesties voor verbetering. Een deel daarvan zien we al gerealiseerd in de duinen, waar afgeplagd wordt, waar een doorsteek naar de zeereep gemaakt wordt en waar hier en daar naaldbomen worden gekapt; alles voor de dynamiek van het landschap.
Het boek gaat weliswaar niet over oorlog, maar dat betekent niet dat er geen strijd geleverd moet worden voor het behoud van de grote variatie aan biotopen en de leefbaarheid ervan. (Herman Olde)

Dossiers geheime dienst geopend

In 1991 schreef Erik Schaap de brochure Gleufhoeden! met getuigenissen van Zaankanters over hun al dan niet vermeende (want daar was je nooit zeker van) contacten met de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) en de Politie Inlichtingendienst (PI). In deze uitgave heeft Schaap deze brochure geactualiseerd en een aantal artikelen toegevoegd. In 2022 werd namelijk een groot deel van de BVD-dossiers vrijgegeven, waardoor een nieuw licht geworpen werd op de decennialange activiteiten van de geheime diensten.
De geheime diensten waren met name na de Tweede Wereldoorlog om verschillende redenen zeer geïnteresseerd in de 'rooie' Zaanstreek. Eerder waren er al verontrustende geluiden uit de socialistische hoek. In 1918 doet de SDAP-voorman P.J. Troelstra in de Tweede Kamer zonder succes een oproep aan het Nederlandse Proletariaat om in actie te komen. In 1919 stelt de Generale Staf voor om een Centrale Inlichtingendienst (CID) te vormen tegen 'revolutionaire propaganda en revolutionaire woelingen', met als doel het verzamelen van gegevens over binnen- en buitenlands socialisme. In 45 gemeenten, waaronder ook Zaandam, worden Plaatselijke Inlichtingendiensten (PID's) opgericht.
Na 1945 komen de communisten pas in beeld. Dezen hadden vlak na WO II nogal wat goodwill bij de bevolking gekweekt door hun rol in het verzet. Maar na de communistische machtsovername in Praag en het uitbreken van de Koude Oorlog bekoelt dit enthousiasme snel. De PID in de Zaanstreek probeert de CPN-invloed te minimaliseren op allerlei manieren, zoals door het werven van informanten, het afluisteren van telefoons, het openmaken van brieven, het schaduwen van personen tot zelfs brandstichting en inbraken toe. Ook worden vermeende banden met RaRa, de RAF en ETA onderzocht.
Schaap doet een aantal onthullingen, zoals: de Oostzaanse CPN-wethouder Sjoerd Bos werkte tientallen jaren als BVD-informant; een verslaafde crimineel, Lex Hester uit Wormer, infiltreerde en provoceerde langdurig de kraakbeweging en politieke partijen door anderen aan te zetten tot onwettige praktijken of de belofte wapens te leveren; een voormalige Zaanse verzetsstrijder, Mijndert van der Horst, wordt geïntimideerd vanwege zijn seksuele gerichtheid.
Een lezenswaardig boek dat zeker een tot nu toe grotendeels onbekend deel aan de geschiedenis van de Zaanstreek toevoegt.
(Bert Niesen)

Erik Schaap, *De geheime dienst en de Zaanstreek 1945-2002,* 160 blz. € 17,95. ISBN 978-94-65016-10-8

Jenny Reynaerts, *Geesje & Anna. De wereld van Breitners beroemde modellen.* 259 blz. € 25. ISBN 978 94 6208 852. Verkrijgbaar bij Bruna Zaandam.

Modellen van Breitner

Gedegen is het eerste woord dat je te binnen schiet als je het boek Geesje & Anna doorbladert. De schrijfster, conservator bij het Rijksmuseum, heeft jarenlang onderzoek gedaan naar, in haar eigen woorden, de twee beroemdste schildersmodellen van Nederland.
Er is veel onderzoek gedaan in archieven en musea in binnen- en buitenland en bij nazaten. Dit allemaal voor het project Vrouwen van het Rijksmuseum. Een tentoonstelling over de schilder George Hendrik Breitner was de start van de fascinatie van de schrijfster voor de modellen op de schilderijen, twee zussen.
In dit boek beschrijft ze hun levensloop en die van en hun familie. In een levendige stijl gaat ze in op de armelijke omstandigheden waarin ze opgroeiden, met veel aandacht voor detail. Hetzelfde geldt voor hun werk als model voor Breitner en de risico's waar je als aantrekkelijke, arme vrouw aan blootstond.
Aanvankelijk woonden ze in Amsterdam, Zaandam en weer in Amsterdam. In de zoektocht naar een beter bestaan kwamen ze aan de andere kant van de oceaan terecht, in Noord-Amerika en Zuid-Afrika. Ze waren daardoor ooggetuige van de wereldgeschiedenis. Dit levert een mooi boek op met veel aandacht voor het persoonlijke en veel contextinformatie. (Rob Lengers)

Clash Kat en Duijs

De schrijfster wilde meer te weten komen over het leven van haar grootvader Jan Kat. Er waren dingen die haar intrigeerden. Hij was bootwerker geweest en gemeenteraadslid in Zaandam en stierf jong in Duin en Bosch in Castricum. Wat klopte er van het verhaal dat Jan Kat door toedoen van een zekere Duijs krankzinnig was geworden?
A.M. Kat deed uitgebreid onderzoek in de archieven. Zij ontdekte dat Jan Kat een bevlogen pleitbezorger was voor het belang van de arbeider. Hij zette zich op vele fronten in om de arbeids- en leefomstandigheden te verbeteren. Vele jaren was hij voorzitter en secretaris van verschillende verenigingen die de belangen van de bootwerkers behartigden. Daaruit vloeide voort dat hij ook in de gemeenteraad kwam. Kat koos er, ondanks zijn anarchistische vrijzinnige mentaliteit, toch voor in de politiek te gaan.
Daar botste hij veelvuldig met de sociaaldemocratische SDAP, die ook de belangen van de arbeiders behartigde. Uit vele verslagen van vergaderingen, artikelen en berichten in kranten blijkt dat er een harde strijd, vaak meedogenloos op de persoon gericht, werd gevoerd tussen anarchisten en de sociaaldemocratie in de personen van Kat en Duijs. De schuldvraag wordt niet beantwoord.
Hoewel het boek een persoonlijke zoektocht is naar een grootvader is het meer geworden dan dat. De vele aangehaalde verslagen van vergaderingen, brieven, artikelen in kranten geven een interessante inkijk in de harde sociale strijd die in het begin van de vorige eeuw gevoerd werd voor het verbeteren van de omstandigheden voor de arbeider. (Leonore Olde-Verburg)

A.M. Kat, *Jan Kat (1872-1916). Bootwerker, bestuurder van de Zaanse Scheeps-en Bootwerkersvereniging 'Eensgezindheid' en lid van de Zaandamse gemeenteraad,* 195 blz. In te zien bij het Gemeentearchief Zaanstad.

FILMS, PODCASTS

'Echt gigantisch'

Eén gebeurtenis herinneren veel Zaankanters zich nog heel goed: de brand bij warenhuis Wastora in Zaandam op 30 augustus 1993.
In ruim 50 minuten brengt de familie Oosterveld, die vlakbij woont, het bedwingen van de brand in (kleuren)beeld. Ook hun spontane commentaar is het beluisteren waard. 'Echt gigantisch! Mam, moet jij de camera?' Vervolgens verslaat moeder Oosterveld met iets bezadigder commentaar de brand.
Ondanks dat de beelden soms wat snel wisselen, geeft de film ook een mooi straatbeeld van de jaren negentig.
Het is enorm druk; politieagenten zetten zelfs honden in om het publiek op afstand te houden. Leuk detail is het zorgcentrum Saenden in aanbouw, rond minuut 16:13.
De laatste 15 minuten zijn opnamen van de ruïne, een dag na de brand. Als een echte cliffhanger zien we op het einde een klein smeulend vlammetje in de chaos.
(Vermoedelijk) vader Oosterveld: 'Best kans dat het nog weer aanwakkert, straks…'
(Jan van der Male) ●

Film 566 uit de collectie van het Gemeentearchief Zaanstad: *Brand bij Wastora, 30 augustus 1993*, door familie Oosterveld. 8 mm, kleur, 01:04:06.

Filmpjes Wormer iconen

De in 2018 herbouwde Beschuitstoren in Wormer. WIETSKE VAN SOEST

Sinds eind april hangen er informatiebordjes bij de herbouwde Beschuitstoren en de monumentale gevelsteen van de Bartelsluis in Wormer. Op de bordjes bij de twee historische iconen staan QR-codes die leiden naar twee speciaal voor het Historisch Genootschap Wormer gemaakte filmpjes. De Beschuitstoren werd gebouwd om de vele beschuitbakkers in het westelijk deel van Wormer 's avonds door klokgelui te waarschuwen dat ze het vuur in hun ovens moesten doven. De toren werd eind van de negentiende eeuw gesloopt, sinds 2018 staat er een replica in de Dorpsstraat. De gevelsteen van de Bartelsluis ligt naast de toren. De steen uit 1734 maakte vroeger deel uit van de vernieuwde sluis tussen Wormer en Engewormer. De toenmalige burgemeester liet de steen voorzien van een zelf verheerlijkend lofdicht dat hem op veel kritiek kwam te staan. Wie de QR-codes op de informatiebordjes scant krijgt twee filmpjes te zien. Het filmpje over de Beschuitstoren is ingesproken door oud-burgmeester Peter Tange. 8/5 NHD

Winkeltje Albert Heijn

De Albert Heijn-museumwinkel op de Zaanse Schans rond 1970. STICHTING ALBERT HEIJN ERFGOED

137 jaar geleden, op 27 mei 1887, startten Albert Heijn en Neeltje de Ridder de eerste Albert Heijn-winkel in Oostzaan. De dag was extra feestelijk omdat zij op die dag ook trouwden. Hun kruidenierszaak groeide uit tot de bekende succesvolle supermarktketen. Op de Zaanse Schans is in 1967 een museumwinkel geopend die doet denken aan de allereerste winkel. Met de toonbank, waar Neeltje nog zelf achter heeft gestaan, en tal van antieke voorwerpen en kruidenierswaren geeft het een goed beeld hoe het er eind negentiende eeuw moet hebben uitgezien. De winkel is niet het oorspronkelijke pand uit Oostzaan, maar een reconstructie opgebouwd uit twee verschillende houten huisjes. Toen Albert Heijn in de jaren zestig een museum op de Zaanse Schans wilde oprichten, viel het oog op een pand aan de Oostzijde 97 in Zaandam. Het gebouw stond weggedrukt tussen hoge panden en fabrieken. Het was een half vervallen, maar goed geproportioneerd Zaans huis, een typisch voorbeeld van Zaanse houtbouw uit 1820. Het woonhuis achter de winkel dateert uit 1750 en stond aanvankelijk in Westzaan, Kerkbuurt 61. 27/5 ALBERTHEIJNERFGOED.NL, STADSHERSTEL.NL

Zaanse identiteit

Komende archivaris Jan van der Male (links) en Frans Hoving, vertrekkend. RENÉ BONT

Op vrijdag 17 mei nam Frans Hoving afscheid als gemeentearchivaris van Zaanstad met een symposium over de Zaanse identiteit. In de zeven jaar dat hij in Zaanstad werkte, viel hem telkens weer op hoe sterk die identiteit werd gevoeld en uitgedragen door de Zaankanters. Vier sprekers gaven hun visie hierop. Redacteur-tekstschrijver Eelco Beukers sprak over wat Zaans zijn is en welk beeld daarbij hoort. Dat van – zoals vroeger door de ogen van buitenlanders – ouderwetse boeren, lelijk geklede vrouwen en rommelige huisjes? Of dat van zelfbewuste ondernemers, hardwerkende arbeiders en sterke tradities? Imre Besanger, educator Zaans Museum, deelde zijn mening over kralentuinen en de viering van Pinkster Drie. Negentiende-eeuwse invented traditions aldus Besanger. Rosa-raadslid Geert van Bemmelen hield een uiteenzetting over het toenemend aantal stemmen op lokale partijen en de volksaard die volgens hem wortelt in het slagenlandschap. Omgevingsmanager Agnes de Boer ten slotte onderzocht hoe uniek de historische betrokkenheid van de Zaankanter is. De aandacht voor lokale geschiedenis is geen zeldzaamheid ontdekte zij. Jan van der Male, de nieuwe gemeentearchivaris, sloot het symposium af met een bondige samenvatting.

Pinksterblom springlevend

De Zaanse Pinksterblom met haar vriendinnen. DE ZAANSE KAPER

Afgelopen mei, tijdens PinksterZaan op de Zaanse Schans, heeft kostuumgroep De Zaanse Kaper de traditie van de Pinksterblom nieuw leven in geblazen. Het Pinksterfeest duurde in de Zaanstreek wel vier dagen; het begon met Luilak, de nacht van vrijdag op zaterdag voor Pinksteren. Hoogtepunt van het feest was de optocht met de Pinksterblom of Pinksterbruid. Het mooiste meisje van het dorp werd in het wit aangekleed en overdadig versierd met gouden en zilveren sieraden en voorwerpen die aan een lint rond haar taille werden gehangen. Niet alleen beugeltassen en chatelaines, maar ook vorken en lepels. Loodzwaar! Getooid met bloemen in het haar en een meitak in de rechterhand stond zij symbool voor vruchtbaarheid en een rijke oogst. Met een zilveren belletje en fluitje trok zij de aandacht. Begeleid door vier vriendinnen en omringd door dansende meisjes en jongens werd de Pinksterblom door het dorp gedragen op een houten baar. De stoet zamelde geld in om 's avonds in de herberg feest van te vieren. De Pinksterblomtraditie, die mogelijk teruggaat tot de Romeinen of zelfs Germanen, werd in de Zaanstreek in de achttiende eeuw verboden omdat de viering te losbandig werd gevonden.

INGE BOSMAN/DE ZAANSE KAPER

Film firma Pielkenrood

Heien laatste paal industrieterrein Assendelft, 21 april 1955. PIELKENROOD STICHTING

Het Gemeentearchief Zaanstad en Hans Pielkenrood presenteerden onlangs *Van Zaandijk naar Assendelft,* een film uit 1955 van Siem Pielkenrood. De film gaat over de bouw van een nieuw bedrijfspand voor de smederijpoot van Pielkenrood. In 1956 vond de verhuizing van Zaandijk naar Assendelft plaats. Wegens groot succes wordt de film (vier delen, duur 94 minuten) op zondag 6 oktober herhaald. De inleiding wordt verzorgd door Rianne van Diepen-Feld, beheerder filmcollectie GAZ, en Hans Pielkenrood.

Online exposities

U kunt vanuit huis online een paar leuke, typisch Zaanse exposities bekijken. Ga naar archief.zaanstad.nl/expositie/ en zie hoe Zaandammers voor en na de Tweede Wereldoorlog vakantie vierden. 'Vakantie is een toverwoord dat zin voor het werk op peil houdt.' Hiermee probeerde de Zaandamse Gemeenschap de bewoners te motiveren om vakantie te vieren. En wat vertelt Freek de Jonge over zijn jeugd in Zaandam? De cabaretier stelde een expositie samen van persoonlijke en archieffoto's uit het Zaandam van zijn jeugd. 24/7 NZ

Noorderhuis weer stijlkamer

Het Noorderhuis op de Zaanse Schans, augustus 2024. WIM DE JONG

Rijksmonument het Noorderhuis op de Zaanse Schans is sinds woensdag 12 juni weer open voor bezoekers. Het voormalige koopmanshuis wordt weer ingericht als stijlkamer. De werkzaamheden zijn nog lang niet afgerond, maar bezoekers krijgen zo de mogelijkheid om 'een werk in wording' te bekijken, zegt directeur Maarten van der Meer van stichting De Zaanse Schans.
De stichting krijgt vaak de vraag of het mogelijk is om in woningen op de Zaanse Schans te kijken. Om die reden wil zij in het Noorderhuis – dat ooit aan de Lagedijk in Zaandijk stond – weer stijlkamers maken. Tot 2010 was het voorste gedeelte een museum waar men kon zien hoe een koopmansfamilie in de negentiende eeuw leefde. In 2010 hielden de beheerders ermee op. Daarna werd het een Bed & Breakfast, maar dat is onlangs gestopt. Begin dit jaar werden de spullen van de B&B eruit gehaald en is al het schilderwerk gedaan. Nu is het behang aan de beurt. Van der Meer: 'We willen bezoekers laten zien hoe het aanpakken van zo'n historisch pand eraan toe gaat. Dat is een interessant proces.' 12/6 NHD

Klaverblad als vanouds

Stan Baltus bij het door hem vervangen bovenhuis van wipmolen Het Klaverblad. WIETSKE VAN SOEST

Op 18 mei 2024 lichtte Ru Pos (89) de vang van de door Stan Baltus (17) gerestaureerde standaard- of wipmolen Het Klaverblad op de Zaanse Schans. Pos is de grondlegger van deze molen, die is ingericht als lattenzager. In 1973 kocht hij een stukje buitendijks land aan de Zaan waar hij tussen 1986 en 2005 de kleine molen bouwde. In het bovenhuis van Het Klaverblad werd vorige zomer spint geconstateerd. Dat wil zeggen dat er zo veel rotte plekken waren in het hout van het bovengedeelte van de kleine molen dat het geheel vervangen moest worden. Het afgelopen voorjaar werkte Stan als zzp'er aan de molen op de Zaanse Schans. De restauratie van Het Klaverblad was een speciaal project voor hem, want al op z'n tiende liep hij bij de molen rond. Toen Ru Pos een hersenbloeding kreeg mocht hij 'm zelfstandig draaien. Stan, die de opleiding Technicus Hout en Restauratie aan het Regio College in Zaandam volgt, won afgelopen maart zilver op het NK Bouwtimmeren. 14/5 NH

NIEUWS 31/5 ZAANS MOLENNIEUWS

Doek valt voor Beatrixflat

Het sluizencomplex met links de Beatrixflat in aanbouw, september 1965. GAZ 22_06272

Peter Tange, Paul Carree en Thijs van Roon van Vereniging Zaans Erfgoed deden begin juli een laatste beroep op de raadsleden van Zaanstad: hou de Beatrixtoren overeind! Het is een symbool van de wederopbouw. De toren is getekend in 1958 en een paar jaar later stond hij er. Het is niet letterlijk een gebouw uit de categorie Post 65 – want iets ouder – een architectuurvorm uit de Wederopbouw waar de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed aandacht voor vraagt. Maar het heeft er alle kenmerken van. Het is een betonskelet waar veel woningen in passen en dat oersterk is. Zaandammer Jan de Bruin kondigde begin juli nog een referendum aan om de toren te behouden. Een dag later trok hij dit voornemen alweer in omdat hij geen steun kreeg voor zijn initiatief van 'erfgoedpartij' Rosa. Helaas, op 18 juli besloot de raad definitief tot de sloop van de Peperstraat en de toren. Behoudens Rosa, ging de gemeenteraad unaniem akkoord met de voorgestelde plannen. Of de Raad van State er nog aan te pas komt is aan de bewoners die tegen de sloop van hun straat zijn. 19/7 NHD

Keto Koti-monument

Vrijheidsmonument *Three Graces - the dialogue* van Sokari Douglas Camp. WIETSKE VAN SOEST

Bij de Anton de Kombrug in Zaandam werd zondag 30 juni tijdens de Zaanse Keti Koti-ceremonie de afschaffing van slavernij in Suriname en de Antillen gevierd en herdacht. Dat gebeurde met een blik op het verleden, maar ook met de uitnodiging om na te denken, te discussiëren en debatteren. De onthulling van een nieuw monument hielp daarbij. Met het brengen van een drankoffer door afro-theoloog Kenneth Vers Babel worden onder andere overleden voorouders verwelkomd bij de herdenking. 1/7 NHD

Stoom op de Zaan

De tropische hitte van zaterdag 20 juli leende zich goed voor een vaartochtje. Dankzij het evenement Stoom op de Zaan konden liefhebbers met stoomsleepboot Scheelenkuhlen heen en weer varen tussen het Wormerveerse Zuideinde en de Zaanse Schans. Aan boord vertelde Ton van der Sluijs vol enthousiasme over het stoomschip. 'Voordat je ermee weg kunt varen, ben je drie dagen verder. Voor dit schip moeten we 3000 liter water opwarmen.' Ook de H.M.S. Elfin (vaste ligplaats Zuideinde) was te bezichtigen. 22/7 NHD

135-jarige zangvereniging

Leden van zangvereniging Daniël de Lange in het Kogerbosje, 1925. GAZ 22_18379

Zangvereniging Daniël de Lange bestaat 135 jaar. Bijna alle historische stukken van 1889 tot nu zijn bewaard gebleven en straks te zien in het gemeentearchief. Het archief bedroeg 23 boodschappentassen vol foto's, krantenknipsels, programmaboekjes en gedenkboeken. 'Alles is zo goed bewaard gebleven, dat zie je niet vaak', smult Emmie Snijders, medewerker van het gemeentearchief. Zij heeft samen met tien 'Daniëllers' begin mei alle stukken ingepakt. Die stonden bij voorzitter Raldy Bernd op zolder. 'Ik heb een keer muizen gehad. Die vonden alles lekker, behalve het archief. Daar zijn we natuurlijk heel blij mee', lacht ze. Als mensen op zoek waren naar een foto van een familielid klopten zij bij Raldy aan. Straks kan dat dus bij het Gemeentearchief Zaanstad. Dat de vereniging al 135 jaar bestaat is uniek voor een zang-vereniging. 'We beginnen een beetje een uitstervend ras te worden', zegt Raldy. Volgens haar zit de kracht erin dat er onderling veel betrokkenheid is. De vereniging viert haar jubileum op zondagmiddag 24 november in de Bullekerk in Zaandam met een uitgebreid programma. Meer informatie op danieldelange.nl. NZ 8/5

Elfde Monet op de muur

Op grote hoogte wordt gewerkt aan de elfde Monet-mural. SIMONE RONCHETTI

De kale, hoge muur bij basisschool De Tamarinde in Zaandam schreeuwde om een kleurig kunstwerk. Piotr Baczynski en Angel Alvarez maakten er Molen Het Oosterkattegat van de Franse schilder Claude Monet op. Het is de elfde muurschildering in de Monet in Street Art-reeks. Initiatiefnemer is Julia Lynch. Toen de buurtbewoonster de muur in de J.C. van Wessemstraat voor het eerst zag, vond zij dat die wel een schilderkwast kon gebruiken. Toeval wilde dat Piotr vorig jaar bij haar om de hoek aan zijn vijfde Monet-schildering bezig was. Twee jaar geleden kwam hij met Maciej Gadek uit Zaandam op het idee om alle 25 schilderijen die Claude Monet ruim 150 jaar geleden in de Zaanstreek maakte, op Zaanse muren te vereeuwigen. En opnieuw werkte hij samen met Angel Alvarez uit Mexico. Deze straatkunstenaar komt elke zomer naar Europa om samen met Piotr streetartfestivals in verschillende landen te bezoeken en aan betaalde opdrachten te werken. Zodoende heeft Angel al aan zes Monets meegewerkt. Extra helpende handen kwamen van Majiec Peda uit Den Haag. Hij hielp onder meer met het aanbrengen van de onderlaag. 23/7 NHD

LEZERS SCHRIJVEN

Aan 't Goor

Een opmerking mijnerzijds over het artikel 'Hoe een houten arm mij in het archief bracht', Zaans Erfgoed nr. 87, winter 2023. Op pagina 26, onder het tussenkopje 'Van Gereformeerd naar katholiek' staat: '…net als andere Elburgse families zoals Van 't Goor.' Dit is mijns inziens niet correct, het moet zijn: '…zoals aan 't Goor.' Onder de Elburgse vissers komt Van 't Goor niet voor. Alle Elburgse vissers heten 'Aan 't Goor'.

Jan Gerrit aan 't Goor, Zaandam

Floppydisk-tijdschrift

In het artikel 'De faam van BBS de Saen', Zaans Erfgoed nr. 89, zomer 2024 schrijft Emmie Snijders van het Gemeentearchief Zaanstad dat Guus Hildesheim in 1990 het eerste Nederlandse floppydisk-tijdschrift uitgaf.
Dat is niet correct. Rond 1985 was ik bestuurslid van de Stichting Applegebruikers Groep Amsterdam (SAGA) en werd door SAGA een floppydisk-tijdschrift uitgegeven met de naam Het Diskschrift. Hiervan werden in totaal 13 stuks uitgegeven. Ook had SAGA in die periode het tweede Bulletin Board System (BBS) van Nederland, SAGAnet. Het eerste Nederlandse BBS was NEABBS, Nederlands Eerste Amiga BBS.
De uitgegeven Diskschriften zijn te downloaden op een Zuid-Afrikaanse website:
https://mirrors.apple2.org.za/ftp.apple.asimov.net/images/non-english/dutch/
Ook is er de website https://www.hetdiskschrift.nl/

Kees Huyser, Zaandam

Remmet Ouwejan

Molen De Huisman getekend door Remmet Ouwejan. ZS

Onlangs hield de Willem Jansen Stichting bij Kunstgalerie Staphorsius in Westzaan de expositie Zaanse Streken. Een beeldverhaal, samengesteld uit schilderijen, etsen, aquarellen en tekeningen, de Zaanstreek zo'n eeuw geleden.
Op de expositie waren voor de verkoop twee bundels ingebracht met bijna driehonderd originele pentekeningen van Zaanse taferelen die Remmet Ouwejan sr. (1897–1972) in de jaren 1920-'30 maakte. De hoge kwaliteit van de zeer gedetailleerde tekeningen en het aantal maakt beide bundels zonder enige twijfel het pièce de résistance van zijn nagelaten oeuvre.

Het belang van deze originele tekeningen wordt benadrukt doordat zo'n 190 hiervan naderhand zijn afgedrukt in de twee delen Zaens Skoon. Verder werd ook samengewerkt met kunstenaar Herman Buschenhenke (1868-1938) die een aanmerkelijk aantal tekeningen van Ouwejan sr. vertaalde in fijn-geschilderde olieverfpanelen. Op de expositie was een aantal tekeningen van panden aan de Oostzijde te zien waarmee een Oostzijderol werd gecreëerd, refererend aan de bekende evenknie van de Westzijde.
De stichting beschouwt de twee bundels als belangrijk Zaans cultureel erfgoed en heeft aan verschillende Zaanse fondsen financiële ondersteuning gevraagd om de aankoop mogelijk te maken. Als de financiering rond is worden de bundels geschonken aan het Gemeentearchief Zaanstad.

Erfgoedagenda

Expositie *Makers van molens* nog t/m 12/1/25. DE ZAANSCHE MOLEN

Kijk voor erfgoedgerelateerde activiteiten zoals tentoonstellingen, lezingen, films en evenementen op: agenda-zaanstreek.nl/events/categories/erfgoed/

AFKORTINGEN
GAZ - Gemeentearchief Zaanstad
NHD - Noordhollands Dagblad
NZ - Nieuwsblad Zaanstad
ZS - Zaens Skoon II

Notulist gezocht

Het bestuur van Vereniging Zaans Erfgoed is op zoek naar iemand die het verslag van de bestuursvergadering wil maken.

Het bestuur vergadert eenmaal per maand. Die vergadering duurt maximaal drie uur.

Gevraagd wordt om minimaal een redelijke beheersing van de Nederlandse taal. De notulist vraagt door als het besprokene niet duidelijk is.

Op jaarbasis wordt een kleine vergoeding uitbetaald.

Reacties en vragen graag naar secretariaat@zaanserfgoed.nl

carree ARCHITECTEN BNA
Notariskantoor Ten Brinke
DE TOP DRUK & PRINT GRAFIMEDIA Breestraat 57 • 1541 EC Koog aan de Zaan t 075 616 37 66 • f 075 670 23 00 e info@drukkerijdetop.nl www.drukkerijdetop.nl • www.topkaartshop.nl

NIEUWS VAN TOEN

TEKST ROB LENGERS

Kermis

Met enige fantasie is het haast een stratencircuit à la Monaco maar dan in Zaandam. Aan het stuur zitten geen Max Verstappen of Lando Norris, maar onbekende Zaankanters die gepikt en gedreven hun rondjes draaien. Het is kort voor de Tweede Wereldoorlog. Op de achtergrond is het stadhuis van Zaandam op de Burcht zichtbaar.
Van oorsprong is de kermis trouwens niet gericht op vermaak, maar komt ze waarschijnlijk voort uit de naamdag van de heilige van lokale kerken. Voor wie meer van dit soort mooie plaatjes wil zien: raadpleeg de beeldbank van Gemeentearchief Zaanstad. ●

Zaandam, Burcht. Kermis met autobaan en botsauto's, 1930-1935.
GAZ 22_25057 COLLECTIE REIN VAN HOUTEN

staphorsius kunstgalerie en lijstenmakerij J.J. Allanstraat 287b | 1551 RG Westzaan | www.staphorsius.nl
HELLINGMAN & ZN. VOOR ELKE VORM VAN PERSONENVERVOER
Hooyschuur architecten & adviseurs www.hooyschuur.nl
edwin winkelaar grafisch ontwerper bno zaandijk • www.edwinwinkelaar.nl
Zaanbocht Apotheek Zaanweg 112, 1521 DR Wormerveer
nunc architecten Ankersmidplein 2 1506 CK Zaandam T 075-6162421 info@nunc.nl www.nunc.nl

TEKST TON DE LANGE | BEELD WIM DE JONG

Het naambord van de timmerman-botenbouwer naast de ingang van de werkplaats.

‘Als jij graag een bootje wil, bouw je er zelf maar een’

Willem Hos wil scheepswerf op Zaanse Schans

Zijn vader was smid en werkte ooit bij het gerenommeerde bedrijf Klinkenberg aan de Zaanbrug, maar Willem Hos (76) wilde liever ‘het hout ingaan’. ‘Waarom weet ik niet, de oerdrift misschien?’

De robuuste Assendelver zou zich ontpoppen tot specialist in ambachtelijke botenbouw. ‘Bij gebrek aan geld was het op m’n 17e van ‘jongen, als jij zo graag een bootje wil, moet je er zelf maar eentje bouwen’. Dat werd een schakel, zonder hulp, hè.’
Willem woont nog altijd in het huis aan de Dorpsstraat waar hij en zijn broers Kees (85) en Piet (90) werden geboren. ‘Kees had al eerder, in de strenge winter van 1963, een schokker gebouwd, zo’n historisch scheepstype. Dat was voor mij ook een stimulans.’
Op het achtererf, begrensd door een sloot, staat de flinke schuur annex werkplaats waarin de sterke handen uit de mouwen gaan. Inmiddels op een iets lager pitje, maar toch. De liefhebbers weten hem namelijk te vinden, ook via whatsapp komen de vragen binnen. ‘Zou je mij willen adviseren over hoe het beste mastboutbeslag te maken?’ Antwoord: ‘Platen aan de zijkant inlaten van zeven centimeter vierkant en tien centimeter dik’.

1 U bent van het type ‘handige sodemieter’, maar er is in het verleden toch wel enige scholing geweest?

‘Op de lts in Krommenie heb ik een keer een prijs gewonnen, daarna volgde de uts in Alkmaar waar we tot mijn verbazing les kregen met boeken van de hts. Dat was even aanpoten. Maar het was toen wel zo dat de aannemers je stonden op te wachten. Ik besloot in 1974 voor mezelf te beginnen: timmerbedrijf en jachtbouw. Later bovendien erkend leerbedrijf. In januari vorig jaar heb ik de stekker eruit getrokken.’?

2 Kennisoverdracht is voor u tot op de dag van vandaag essentieel.

‘Wegens ziekte van een docent vroeg de lts in Krommenie mij in 1994 of ik het tijdelijk kon overnemen. Dat werd uiteindelijk twintig jaar. Het is heel fijn om echte ambachtslieden te kunnen afleveren, onder wie Bart Nieuwenhuijs en Sam Hendriks, die in de Zaanse houtbouw naam hebben gemaakt.’

3 Stilzitten is het laatste wat u zult doen.

‘Deze winter wil ik, net als de vorige, een paar zwaarden repareren voor een Lemmeraak van een vriend. Gescheurde delen, die ik met een eiken lat ertussen weer aan elkaar verbind. Soms ook wel scheuren opvullen met epoxy en dan opkleuren. Eikenhout gaat 25 tot 30 jaar mee op zoet water; om de zoveel tijd is er werk aan de winkel. Met de botter die ik heb gebouwd en gerestaureerd voor eigen gebruik, de Hoorn II, heb ik vijftien jaar gevaren. Daarna is-ie verkocht en nu in bezit van Spakenburgers. Hij vaart nog steeds, recent nog in de Pieperrace bij de haven van Volendam.’

4 Hoe actief bent u zelf op het water?

‘Met de lemmeraak ZA I – dat verwijst naar Zaandam – doe ik aan wedstrijdzeilen op het IJsselmeer, met een bemanning van tien man. Onder andere zes keer Nederlands kampioen. Wist je dat Zaandam vroeger een vloot van 28 botters had, in het Vissershop? En dat er in Assendelft twee scheepswerfjes waren? Ik weet nog wel dat ik er als kind een potje teer haalde voor een kwartje.’

5 De scheepsbouw tierde welig, maar van die historie is in de Zaanstreek weinig meer over.

‘Ik vind dat Zaanstad tot op heden weinig oog heeft voor scheepsbouw aan de Zaan. Er zou eigenlijk een scheepswerf moeten zijn op de Zaanse Schans. Als je toch met geschiedenis bezig bent, doe het dan goed. Ik heb niet zo lang geleden voor Stichting Monet een Zaanse gondel opgeknapt, maar die ligt nog steeds op z’n kop én uit te drogen in de loods van Wed. K. Brouwer in Zaandam. Dat gaat mij toch aan het hart.’

6 U organiseert ook vaartochten namens het Historisch Genootschap Assendelft.

‘Dat doe ik met mijn zelfgebouwde historische Assendelver praam, over de Delft en de Nauernasche Vaart. Komen we bijvoorbeeld ook langs hennepklopper De Paauw, die schitterend is herbouwd door het bedrijf van mijn vroegere leerling Bart Nieuwenhuijs.
Voor informatie over en opgeven voor vaartochten belt men met Willem Hos: 06-53934667. ●

Botenbouwer Willem Hos schuurt een nieuwe mast voor een Staverse jol.

De ‘museumwerkplaats’ herbergt een keur aan antieke gereedschappen en scheepsbenodigdheden, zoals deze blokken.

Zaanse gondel

Timo Kruk en Nick van Straalen van het Hout- en Meubileringscollege in Amsterdam bouwden vanaf 2017 een zogeheten Zaanse gondel, dit als eindwerkstuk van hun opleiding. Willem Hos begeleidde hen. Op zaansmuseum.nl staat dat ze eerst tekeningen maakten van een oude Zaanse gondel uit het Openluchtmuseum in Arnhem en ze vervolgens aanpasten aan de hand van oude foto’s. Zaagmolen Het Jonge Schaap op de Zaanse Schans leverde het benodigde hout. De bouw is gefilmd. Op het schilderij Huizen aan de Achterzaan van de beroemde Claude Monet is zo’n klein bootje te zien. In 1871 vertoefde Monet hier maandenlang, goed voor 25 Zaanse impressies. De eikenhouten ‘Monetgondel’ is een platbodem van circa zeven meter lang, verwant aan de punter (zie ook de site van Stichting Stamboek Ronde en Platbodemjachten, ssrp.nl).

VERENIGING ZAANS ERFGOED

Uitgeverij Noord-Holland

NIEUWE UITGAVE Verschijnt november

RIJP VOOR DE SLOOP

Hoe een bevlogen erfgoedstrijder het verleden een nieuwe toekomst gaf

In 2022 is de Zaanstreek een van haar grootste strijders voor het erfgoed kwijtgeraakt. Ruud Pauw overleed op 61-jarige leeftijd.

Voor het beschermen van erfgoed zijn strijders nodig die letterlijk en figuurlijk op de barricade gaan staan en die op het juiste moment aan de juiste touwtjes weten te trekken. Ruuds overlijden was de aanleiding om een boek uit te geven over hoe dat proces werkt, dat aan de touwtjes trekken.

Auteur Fleur Grandiek bekeek de erfgoedwereld met de open blik van een buitenstaander. In tientallen interviews ontvouwde de 'groeneplankenmaffia' zich voor haar. Aan de hand van achttien Zaanse voorbeelden wordt zichtbaar gemaakt hoe de bescherming van erfgoed in zijn werk gaat, hoe prachtige plekken behouden kunnen blijven. Maar ook hoe dat soms vreselijk kan mislukken.

Erfgoed gaat niet over mooi of lelijk, maar over emotie en het verhaal. Dit boek is bedoeld om te inspireren, om de handen uit de mouwen te steken om ons Zaanse erfgoed te behouden.

En om met Ruud Pauw te spreken: *'Zo maken we dan met zijn allen de Zaanstreek een stukje mooier.'*

Auteur:	Fleur Grandiek
Omvang:	208 pagina's
Bedrukking:	Geheel in kleur

Prijs: € 29,95
Exclusief verzendkosten

uitgeverijnoordholland.nl

Wilt u kans maken op een exemplaar? Mail dan vóór 1 november uw naam en adresgegevens naar bestellen@uitgeverijnoordholland.nl o.v.v. 'Winactie Zaans Erfgoed'.

Wie weet bent u straks een van de gelukkige winnaars.